

ІГОР БОНДАР-ТЕРЕЩЕНКО РЕПОРТАЖ

ІГОР БОНДАР-ТЕРЕЩЕНКО

РЕПОРТАЖ

Документальна
повість

БІБЛІОТЕКА «КРЕЩАТИКА»
ПОЕЗІЯ, ПРОЗА, ПУБЛІЦИСТИКА

ДРУКАРСЬКИЙ ДВІР
ОЛГА ФЕДОРОВА

**Ігор
БОНДАР-ТЕРЕЩЕНКО**

РЕПОРТАЖ
Документальна повість

**Друкарський двір
Олега Федорова
Київ, 2024**

УДК 821.161.2'06(477)-3

Б 81

СЕРІЯ «Бібліотека “КРЕЩАТИКА”»

Заснована у 2023 році

Фото на обкладинці:

Харків, 1942 рік

Бондар-Терещенко І.

Б81 Репортаж. / І. Бондар-Терещенко — Друкарський двір
Олега Федорова, 2024 — 120 с.

ISBN 978-617-8477-48-6

До збірки харківського поета Ігоря Бондаря-Терещенка, відомого за своєю літературно-критичною діяльністю як ІБТ, увійшли тексти, що складаються в документальну повість про воєнне лихоліття, яке автор пережив у рідному місті. Це своєрідний репортаж з місця подій крізь призму родинної історії, а також прифронтна хроніка, яка римується з історією Другої світової війни.

УДК 821.161.2'06(477)-3

ISBN 978-617-8252-14-4 (серія БК)
ISBN 978-617-8477-48-6

© Бондар-Терещенко І., 2024
© Федоров О.М., видавець, Київ, 2024

Збори в сутінках

«Меня любила Вера Иванова.
Наверно, город снова отдадим».
Та підкосила харківська Основа
Сибіряка неспокою своїм.

Леонід Лиман

...На самому початку війна у Харкові була справді по-казковому «народною». Це вже потім для всієї країни вона стала «ною нормальністю», про що навіть розповіли київські художники на своїй виставці «Не страшно». А на початку все мало цілком «харківський» характер. В стилі «погнали наші городських», яскравим прикладом чого був танк на одному із салтівських дворів, який тамтешні пацани зі шматками асфальту в руках відбили у російських зайд. Зброя ж пролетаріату, не?

Утім, була й справжня зброя, яку, кажуть, міська влада роздавала народним ополченням (тобто всім бажаним), були й приміські сільради, забиті похмурим людом з мисливськими рушницями. Голову однієї з них мало не винесли на вилах, коли той запропонував хлопцям «іти додому». У всьому був драйв, гін, хіть та, можливо, навіть патріотизм, хоч Південний вокзал у той самий час штурмували юрми від'їжджаючих.

А ці розмови напередодні війни? «Коли ж ви подасте свій голос?» — питалася знайома письменниця. Який голос, про що ви шепочете? Ні, тут варто передати слово клясику, автору забороненого свого часу «Щоденника», з яким римувалися тодішні харківські

будні. «І конче, конче закиди чи ущипливі натяки мені, що я нічого не пишу, одмовчуюсь: — згадує він. — «Коли ж тов. Любченко знайде дар слова? Чому Любченко одмовчується?» О, будьте ви прокляті! А ті збори в сутінках на початку війни — мітинги, обіцянки, присяги... Я ж однаково мовчав. Ні разу не виступив. В залі, охопленій присмерком, бродила гостра тривога, терпко стискалося серце. Я ждав. О, як я ждав! І радів, що почалася війна, що аж тепер нарешті якось я розв'яжуся із цими горлохватами, порахуюсь з усім цим огидним ненависним кодлом!»

До речі, всі, мабуть, помітили, що ані дати початку війни, ані будь-яких інших часових ознак у нашому фольклорному варіанті прифронтових буднів, протягом яких все воно писалося, наразі не спостерігаємо. Сучасні репортажі як портали в минуле? Казкові хлопці-молодці, чарівна зброя, кодро письменників, що повтікали... Можливо, через те, що народна мітологія — це не змагання Хроноса з Топосом, а неозорі та позачасові Поля поховань: свідків і свідчень, істини й істців, правдолюбів і правди. Словом, документальна повість стрем'яних літ, коли хотіли долю конем об'їхати, але опинилися аж у самій «о». Начеб в Основі з наського епіграфа.

Dolce Vita, або Танці на крові

...Задовго до всіх воєн я їхав у саме серце Донбасу. «Повертайтеся швидше, без вас у Харкові буде нудно», — просив приятель, відомий український поет Сергій Жадан, з яким ми тоді видавали контркультурний журнал, а сьогодні в Європі та Америці він збирає цілком культурні зали. «Кидаєш мене», — докоряв

батько, хитаючи головою. Що я мав сказати? Що помилявся і був неправий? Але хіба бувають помилки у біографії?

Тим більше, що попереду, в Донецьку, манило солодке життя — *dolce vita* богемного поета. Кохана дівчина зранку приносила випивку просто в ліжко. На пошті просили зайти за гонораром. «Не бійтеся, він маленький», — кокетувала листоноша. «Не кусається?» — жартував я. Додому, бувало, приходив раз на три дні, щоб змінити сорочку — після танців у клубі до ранку. До речі, в Донецьку хлопці ходять нарозхрист, а то й зовсім голі до пояса, накинувши сорочку на плече. Особливий шик місцевої богемки, що заволодела містом. Чи звичайної шпани? Донецьк загалом виявився стильним, зі своїми законами. «Приїхав псувати наших дівок?» — жартували пацани біля шинквасу, граючи ножом за спиною. Всі довкола хоча б раз, але сиділи в тюрмі. Адже раніше у ці краї, як знати, засиляли кримінальні елементи з усього світу. Українська мова автора сих рядків звучала у тодішній симфонії донецького життя, наче голос Мауглі у міських джунглях. Після бурхливої ночі приходив світанок, а з ним тверезий погляд на все, що відбувалося у світі.

Вже згодом, коли повертався на батьківщину, почалася російська окупація. З Донецька зникали українські поети та залишалася лише місцева проза. Закінчилися танці до ранку, що виявились танцями на крові. Пішла кохана дівчина, яка втомилася бути бойовою подругою. Що їй було сказати наостанок? «Если буря смоеет город — / Ну, извини! / Я был в обиде на тебя, / Мое сердце было в тени», — як співав тоді культовий автор. Ясно було одне — майбутнє життя вже ніколи

не буде солодким. Адже на Донбасі розпочалася війна, яка триває досі. І запанував «руській мір», який приніс війну вже по всій Україні.

Українські кільця Саурана

...Незважаючи на розрив усіх можливих зв'язків під час війни, саме в цей період з подивом і страхом спостерігаєш якусь закільцьованість часу. Побутові сцени в домі, місті, країні постійно це підтверджують. Сусід перевозить стареньку матір, що вже слабо розуміє, де вона і чому. Сидячи в кріслі на сходовому майданчику під час дорожніх зборів, вона раптом цілком осмислено промовляє: «Що, синку, війна?» «Війна, мамо», — зітхає той. «З фашистами?» — продовжує стара. «З фашистами», — підтверджують у відповідь, і мати байдуже відвертається. Час для неї зник, життя між двома війнами — Другою світовою, яку вона пережила підлітком і про яку запитує, та нинішньою, російсько-українською — майже не залишилося. Досидіти у кріслі, живучи у своїй реальності, дослухати, як син збирає коробки з речами, а за вікном виє сирена повітряної тривоги. Суть фашизму не змінилася, відбувся лише поворот часу, сюжетне кільце знову зімкнулося.

Цікаво, що майже те саме відбувалося за часів Майдану у Києві. Коли революція вже відгриміла, влада змінилася, і народ став роз'їжджатися по хатах, наметове містечко на центральній площі ще довго залишалося справжньою пам'яткою епохи. Люди, які мешкали в ньому, або не вірили в зміни, утримуючи барикади для майбутніх боїв, або просто не хотіли визнати, що все вже сталося, і жертв більше не буде. Сьогодні у при-

фронтовому Харкові, який постійно намагається запус-
тити, немов динамо-машину, звичне життя під регу-
лярними обстрілами російської армії, в метро продов-
жують тулитися люди. Їх небагато, близько сотні на
двох станціях, але для символу чогось більшого за страх
бомбардувань цього достатньо. Часу між цими двома
подіями — Майданом і сьогоднішньою війною — ми-
нуло начебто небагато, але для чергового замкнутого
кільця пам'яті цілком достатньо.

Виходячи надвір, куди все частіше просять не ви-
ходити через обстріли, після року війни вже не особ-
ливо намагаєшся вибудувувати маршрут, на якому б
траплялися бомбосховища. У місті, яке сімдесят років
жило всесоюзною вірою в «мир у всьому світі», їх про-
сто немає. Замість них — арки будинків, прохідні двори,
те саме метро, якщо добіжиш. Це офіційно пишуть про
одного-двох людей, які щодня гинуть у Харкові,
а скільки їх насправді? «Приліт зловити легко», — флег-
матично зауважує продавчиня, яка вийшла покурити
на тротуар. Іноді прильоти тут називають «феєрвер-
ком», намагаючись хоч якось затиснути в чергове кіль-
це однакові «мирні» поняття таких різних часів. Сим-
воли колишніх новорічних свят із салютами на кож-
ному подвір'ї та теперішніх розривів у небі, які особ-
ливо стійкі городяни спостерігають під цигарку з ка-
вою просто зі свого балкона.

Видавництва, для яких перекладав автор сих ряд-
ків, давно роз'їхалися. Евакуювалися видання, для яких
писав, а для сучасної комунікації, коли, здавалося б,
працювати за наявності інтернету можна у будь-якій
точці світу, не вистачає елементарного зв'язку. Несподі-
вано виявилось, що всі літературні колеги, друзі та

просто знайомі давно поїхали, махають у листах рукою з різних країн. Усіх їх можна зрозуміти, але якось ніколи через по-справжньому страшні новини. Неподалік зник знайомий письменник, пізніше знайшли змучене російськими окупантами тіло. Решта — звичний побут. Ось уже вп'яте вся Україна готується до обіцяного блекауту. Російські ракети цілять у критичну інфраструктуру (простіше кажучи, в електростанції), і на якийсь час усе навколо занурюється у морок. Ні світла, ні тепла, ні води. Виявляється, все банально залежить від двигуна насосної станції. Власне, всі до цього вже звикли. Банальний страх, темрява, холод. Знайомий із Берліна згадував, як кілька років тому в їхньому місті на сорок хвилин вимкнули світло. У них з його німкенею був шок. Тут світла якось не було більше доби, і нічого — вижили. У п'ятьмах, на дотик, помаленьку. Навчилися робити окопні світильники із консервної бляшанки, які сьогодні для потреб армії збирають волонтери. Пристосувалися до цін за звичайну свічку, що злетіли втричі. Зрештою, згадали про дрова, яких не було, щоб розвести багаття біля під'їзду у розбомбленому районі міста.

Про що пишуть у такі часи? Сьогодні в українській літературі з'явився цілий жанр військової прози, поезія подекуди ще тримається за «мирні» орієнтири. Адже треба на чомусь відпочивати змученій душі. Дуже важливими будуть для історії сьогоднішні щоденники — в Україні вже виходять цілі збірки таких сповідей, адже видавництва — хоч і здалеку — почали активно працювати. При цьому основна друкарська база була і залишається у тому ж Харкові — ще один парадокс часу: книгу видають на заході України, а везуть друкувати

на схід. Кажуть, так дешевше, але сьогодні, здається, дорожче інше — що взагалі щось друкують. А нових видань чимало, і майже в кожному з них ремарка про те, що книга писалася до 24 лютого. Тобто до початку війни. Що напишуть по тому? Що залишиться для історії? Чи не спотвориться сенс і чи не забудеться головне? Ось чому важливі саме щоденники, а не пізніші мемуари, які зазвичай і редагуються, і переписуються, і згадують їхні автори чомусь не про те...

Так, наприклад, знайома перекладачка під гуркіт ракетного грому перекладає Тіта Лівія. Мовляв, саме з нього, а не з Геродота розпочалася історія. І думаєш при цьому, переклавши за останні роки десятків зо три різних книжок, і займаючись сьогодні якимись зовсім не «письменницькими» справами: а може, ти робиш щось не так? Їдеш для людей по борошно на фабрику в перші дні війни, коли в крамницях стало порожньо. Патрулюєш вулиці, на яких раптом почали з'являтися підозрілі особи з рюкзаками за спиною. Добуваєш їжу для того, кому треба, стежиш за світломаскуванням на чужих вікнах, забуваєш про час (вірші, статті, переклади) і мрієш потрапити додому після комендантської години. Засмучений, що вкотре відмовили у військоматі. Можливо, історія почалася й не з Геродота, але закінчиться вона точно не в Стародавній Греції, а в сучасній Україні, і це буде зрозумілий людський кінець війни. Коли не треба буде лягати спати, не роздягаючись і бажано в коридорі, без вікон, на випадок вибухової хвилі. Коли стане не потрібна «тривожна валізка» з набором необхідних речей — сірники, ніж, збірка Сандрара. Коли, нарешті, міський голова перейде на українську, якою він, здається, частково заговорив лише

після того, як омбудсмен оштрафував його за принципову відсутність оної в його «державних» промовах. Хоча, останнє зовсім не обов'язково, адже не може бути, щоб після війни багато чого зайвого і непотрібного не зникло назавжди. І це, зрозуміло, буде не мова.

А що ще зникає із міста під час будь-якої катастрофи для обивателя — війни, революції, перевороту? Скажімо, в українському Харкові це може бути будь-що — від звичайної кухонної солі, оскільки розбомбили завод, де її виробляють, до монументів, що належать до тоталітарної доби. Знову ж таки, так уже було після розвалу Радянського Союзу. Харків, який через свої заводи та фабрики був всесоюзним центром бронетанкового будівництва, раптом втратив колишню велич. Заводи закрилися, робітники повернулися в село, в повітрі несподівано запахло морем. До речі, ця ситуація, здається, теж із імперського минулого. «Доїхав до Харкова. Нарешті, південь», — писав у щоденнику Чехов. Місто й було у ті часи околицею Росії, історично залишаючись при цьому столицею степової України. А потім уже — першою столицею Радянської України, якою Харків був у період із 1919-го по 1934-й рік. І перестав нею бути так само легко, як і пізніше — «бронетанковим». З міста просто виїхало з десятків більшовиків і закінчилася гра в «українізацію», поступившись місцем тоталітарній рутині. І не дивно, що саме мертві імперські пам'ятники, які сьогодні раз у раз зносять в Україні, нагадують про «живе» життя. В якому вже немає радянської «дружби народів», оскільки на українське місто летять російські ракети. Пам'ять не мертва — помирають її хранителі, й тому майбутній благоустрій України вже не хочуть називати обридлим словом «відродження», яке звучить, погодьмося, як «реаніма-

ція». Це має бути щось нове, не окраїнне, а українське, яким воно намагається стати вже тридцять років державної незалежності.

Однак і в такій архітектоніці часу ми спостерігаємо у сьогоденнішньому Харкові зовсім не дивну, а закономірну закільцьованість ситуативних прикмет. Наприклад, в архітектурі, де видно паралелі між 1920-ми роками та нинішніми плянами відновлення міста. Так, у часи раннього радянського будівництва у центральній частині Харкова був спроектований цілий район будинків із квартирами без кухонь. Адже пролетаріят, для якого й будувалося комуністичне майбуття, обідати мусив у їдальнях, а відпочивати — у робочих клубах. Кухні вже пізніше наживо вбудовували у спотворене житло. Те саме сьогодні, під час бомбардувань, коли виникла побутова необхідність елементарної архітектурної «обережності» — житлової забудови максимум на два-три поверхи, а також наявності у квартирі «сліпої» кімнати без вікон. Знову ж таки, на випадок можливих обстрілів у майбутньому. За радянських часів сказали б «на випадок ядерної війни», а в нашу воєнну епоху на це лише недобре посміхнуться.

Коли я повернусь

...І справа навіть не в часі. Те, що війна в Україні надовго — було ясно від самого початку. Бліцкриг не вдався, і рідне місто не було захоплене за кілька годин, як плянували. І жодна пропаганда не змінить реального перебігу подій. Змінить її тільки клясична палиця в руках або навіть шмат асфальту, як у двох вищезгаданих хлопців, які відбили таким чином ворожий танк, що заїхав на їхнє подвір'я. Не кажучи вже про цілий український батальйон, який запобіг захопленню Хар-

кова у 2014-у році, коли російські бойовики, вже майже захопивши центр міста, вивісили прапор Росії на будівлі обласної держадміністрації. Адже хтось впустив їхні автобуси до міста? При цьому місцева поліція лише мовчки спостерігала.

І ось коли наші вояки повернуться з фронту — хто і що їх чекатиме у рідному Харкові? Невже та сама влада? Справді, що чекає на ветеранів удома, якщо вже сьогодні дехто нагорі вважає, що лише присутність українських військ у місті змушує ворога його обстрілювати? Тобто, якби прибрати військових — запанує мир? Звичайно, але тільки — «руській мір», який виключає все українське. Мову, культуру, націю. Залишаючи лише «російське місто Харків», як було популярно його називати до війни. Сьогодні навіть колишні фанати цієї ідеї із жахом відхрещуються від перспективи бачити Харків в руках російських вояків. Досвід київської Бучі, де було знищено мирне населення, добряче прочистив мізки та зміцнив пам'ять.

З іншого боку, зрозуміло, що як колись вже нічого не буде. Ні люди, ні місто. Людей до війни нібито «роз'єднувала» мова — зараз більшість вважає російську мовою окупанта. Місто ще рік тому будували вгору — тепер його будуватимуть ушир, зводячи лише невисокі будівлі: три-чотири поверхи, не більше. Запобігаючи руйнуванням у разі обстрілу. Зрештою, психологічна травма перестане бути ефемерною, тобто «тоталітарною», як у минулі часи, а стане локальною. Вже не травматичний досвід життя в СРСР впливатиме на пам'ять покоління, а цілком «адресний» його представник — сучасна Росія, яка напала на Україну і забрала та скалічила тисячі життів.

Усі, хто сьогодні воює, мріють про повернення додому. Тільки колишнього дому вже ні в кого не буде.

Хліба та видовищ

На початку минулої війни, чекаючи на німців, жінки бігли до перукарні, а чоловіки — грабувати винні крамниці. На цей раз все було трохи інакше. Налякані жахіттям, яке творили російські вояки з мирним населенням, жінки з дітьми виїжджали геть із країни. Чоловіків нікуди не випускали, але й крамниці на той час вже спорожніли — не розгуляєшся. Якщо серйозно, то багатьох знайомих я несподівано зустрів у пункті територіальної оборони — мовчазних, рішучих, злих. Утім, коли в крамницях у перші тижні війни не стало й хліба, їхати за борошном у центр міста, де нещодавно йшли бої, охочих не знайшлося.

Тим паче, що у той час в районі військового шпиталю — у тому самому центрі Харкова — висадився російський десант. Зав'язався бій — між ворожими десантниками та українськими пораненими бійцями. Напад відбили, але від того часу паніка не покидала місто. Паніка та страх — ось що пригнічувало мирних жителів, не даючи надії на виживання. Ніхто не виходив з дому, тож їхати на хлібзавод довелося з випадковим попутником. Часу на поїздку було мало, комендантська година починалася о третій годині дня. Потім надворі сутеніло і наставав час військових, які зачищали місто від шпигунів та диверсантів.

Хліб того разу ми здобули не без пригод. Щоб встигнути, мчали містом, не розбираючи дороги, і в черговий раз, перелітаючи через трамвайні рейки, наша вантажівка раптом сіпнулася і затихла. Застигши посеред вулиці, ми були чудовою мішенню. Допомоги чекати було нізвідки — місто спорожніло, час патрульних ще не настав, телефони в ті дні не працювали: ворог мето-

дично бив по вежах мобільного зв'язку. Сьогодні вже ніхто не пам'ятає, як нам удалося вибратися. Здається, мотор нарешті завівся, і борошно для випікання хліба для одного з віддалених районів ми таки привезли.

Вже ввечері, стоячи на балконі друга з цигаркою в тремтячих пальцях, ми спостерігали, як горіла підбита російська техніка. Вона горіла саме на тих вулицях, якими ми ще недавно мчали старою вантажівкою з безцінним крамом і надією в серці. Горіло яскраво та надійно. Оце було видовище, скажу я вам — ніякого хліба не треба!

Блекаут по-українськи

...Знов пригадалося, як знайомий, який мешкає в Берліні, зазнав зі своєю німкенею шоку, коли в місті роки так п'ятнадцять тому на півгодини вимкнули світло. Україна у цьому шоці живе вже понад рік.

Хочете знати, що таке блекаут у реальному житті? В Україні він уже не раз траплявся, тож можу розповісти з усіма подробицями.

Російські ракети, як правило, летять із моря. Їх неможливо збити, тому майже всі вони потрапляють у ціль. Причому, якщо раніше люди з центральних областей України намагалися врятуватися, їдучи на захід країни — наприклад, до Львова чи Івано-Франківська — то сьогодні це вже не має сенсу. Ракети долітають і туди, вражаючи енергетичну інфраструктуру. Порятунку від них немає ніде.

Що це насправді означає? Спочатку, зазвичай, по всій країні зникає світло. Зупиняється електротранспорт (там, де він ще зберігся), замирає метро (якщо воно працює, а не використовується як бомбосховище), пропадає світло в будинках. Після цього починають

відмовляти мотори в інших міських структурах. Зникає вода, пропадає тепло, вмирає мобільний зв'язок. Ані телефону, ані інтернету — лише радіо на батарейках. І нескінченні чутки, плітки, невтішні прогнози. Раніше це сіяло паніку, на яку розраховував ворог, тепер усі вже звикли. Полагодять, треба тільки почекаати. Пригадую, одного разу світла чекали більше доби, і це було нестерпно.

Уявіть собі — вікна забиті фанерою, в хаті темно, горить лише одна свічка, як у катакомбах. Недешево, до речі, задоволення — з початком війни свічки, як вже згадував, подорожчали втричі. Щоправда, знов нагадаю, з'явилися побутові хитрощі прифронтового міста — світильники із консервних бляшанок. Консервні бляшанки тепер дефіцит — їх збирають волонтери не лише для вояків в окопах.

До речі, інші пристрої на кшталт акумуляторів з початком війни зникли з продажу, щоб з'явиться на прилавках крамниць вже за божевільною ціною. Свого часу Остапу Бендеру пропонували на базарі вічну голку для примусу. Навіщо мені вічна голка, дивувався він, я не хочу жити вічно. Нині про вічність теж ніхто не думає — хоч би вранці світло дали. І трохи тепла.

Мішень

...Ідучи вулицею, бачиш ракету, що пролітає над головою метрів за п'ять, і кидаєшся на землю. Чи допоможе це? На той момент допомогло. Чи то ракета летіла в якихось важливіших справах, ніж життя автора, чи то ще чогось він залишився живим, але все було саме так. На самому початку війни не було ні сирени повітряної тривоги, ні бажання її чекати. А у когось — і такої можливості.

Вже сьогодні майже всі з друзів роз'їхалися, а хто залишився, намагається більше пересуватися. Адже в рухливу мішень важче влучити. Насправді це важливо — імітувати рух, навіть якщо мається на увазі звичайний письменницький щоденник, нечасті публікації чи виступ онлайн. Можливо, блогери взагалі єдине, що залишилося з останнього загону культурної оборони. Вони активні, винахідливі та майже непідконтрольні. Хоча, якщо вимкнуть світло, зникне не лише блогерська «оборона», але й цілий пляст новітньої культурної історії, оскільки більшість текстів лежить у Мережі.

«Їдьте», — радять колеги, які живуть закордоном. «Їдьте», — нагадують ті, хто вже поїхав. «Ви ще там? — цікавляться вже за рік. — Дуже шкода». З іншого боку, як закордоном дивляться на чоловіків, які приїжджають із України? Адже згідно із законом чоловіки призовного віку не мають права залишати країну. Але це не обов'язково боягузи чи зрадники. Їх навіть можна зрозуміти (вибачити складніше). На батьківщині немає роботи. Життя, загалом, теж — дружини з дітьми давно виїхали, і чоловіки залишилися самі. Чим вони зайняті, якщо не служать у війську? Спочатку, звичайно, відчувають полегшення — родина поїхала, вона у безпеці. Потім настає депресія, розпач, занепад сил. Самотній чоловік — легка жертва для алкоголю. Жінка (навіть із дітьми) — доступна для спокус закордону. Тобто розлучення і крах сімейних стосунків — звичне явище. Шлюбні агенції швидко підлаштувалися під ситуацію — розлучитися сьогодні в Україні можна онлайн — явище донедавна фантастичне. Ані явки до суду, ані особливо високої плати. Чоловік в Україні, дружина закордоном, а сім'ї вже

нема. І це ще найкращий варіант, оскільки немає її номінально, а якби всі залишилися в країні, то могли б зникнути фізично.

Квіти чи дрова?

...Якщо є бажання, завжди можна змінити життя на краще. Адже душевний настрій є дуже важливим в період важких випробувань, особливо під час війни. Віра, надія, любов — не останні слова у цю трагічну пору.

Наприклад, надіслали з Європи до місцевої школи ящик тюльпанів на посадку. Отак відверто — ящик, і все. Одні погодяться, що дуже актуально, адже прикрасити наше життя означає повірити, що воно триває. Інші подумують, що хтось, живучи у далекій мирній країні, вважає, ніби у прифронтовому українському місті без квітів ніяк не обійтись. Різниця естетик, ясна річ, хоча тут не посперечаєшся — світ сьогодні рятує не краса. І праві будуть треті, які подумали, що краще б прислали дрова.

Дійсно, держава видає дрова лише бідним, а мерзнуть взимку не лише вони. Особливо за містом, де живуть біженці — у чужих хатах, неопалюваних літніх пансіонатах, дитячих таборах. Тепер це їхній дім, а свого, міського вже немає — розбомбили. І ось уже стоїть черга за кухлем чаю біля саморобної пічки в санаторному садку...

Дрова, звичайно, можна придбати за немислиму ціну, яка втричі перевищує зарплатню. Або зрубати дерево у графському парку, куди після цього приїде і поліція, і навіть прокурор, але буде вже пізно. Так і залишиться лежати столітній дуб, як речовий доказ для майбутньої експертизи. Чи буде вона?

Дуже хочеться вірити, що майбутня зима — і майбутнє життя! — будуть іншими. Без дров та гуманітарної допомоги. Без пітьми на вулицях і моторошної сирени. Без нічних вибухів та ранкових підрахунків жертв. Все-таки надія на краще життя після перемоги залишається. Зацвітуть надіслані з Європи тюльпани, повернеться додому жінка, діти підуть до школи. Чи захочуть повертатися ті, хто вирішив поїхати назавжди? Звідти, де не потрібні дрова і довкола суцільна «європейська» краса. Адже невідомо, що буде далі, і на яких умовах прийде в українські хати довгоочікуване тепло.

Принаймні колись про це можна буде спокійно подумати. Не ховаючись від обстрілів і не тікаючи від долі. Від якої, як знати, все одно не втечеш. Хіба що зігрієшся, тікаючи.

Підземне життя України

Життя у великих містах України, які залишаються під обстрілами, нагадують сьогодні побут перших християн, які переховувалися у печерах. Так, наприклад, Різдво у Харкові святкували в метро, де на одній із центральних станцій поставили новорічну ялинку, і де виступав різдвяний вертеп. Тут же, до речі, працює і перша (і поки що єдина) підземна школа.

До речі, про школу. До війни у Харкові було 109 тисяч учнів. Сьогодні лишилося 57 тисяч. Усього дві тисячі з них навчаються у підземній школі, яка знаходиться на одній зі станцій метро. Ходять пасажери, навчаються діти, крізь скляні стіни видно їхні зосереджені личка. Інші діти сидять вдома на онлайн-навчанні, перед комп'ютерами. Увечері вчитель роз-

силає батькам знімки екрану, на якому видно відвідуваність уроку: іноді це три-чотири учні з тридцятьох у класі. «Де інші?» — запитує вчитель і вже не чекає відповіді. Адже й без того зрозуміло, що батькам ніколи, вони виживають у реальному часі, під обстрілами. Та й не бачить більшість з них вчителєвих повідомлень — все перекриває сигнал повітряної тривоги, що лунає з телефону.

А ще є діти, які виїхали з України та навчаються у школах країн Євросоюзу — їх близько 450 тисяч (загалом виїхало 2, 5 млн. дітей). Як це співвідноситься з їхньою освітою в Україні? Адже в тих країнах, де вони тепер мешкають, зовсім інша шкільна програма, яка, звісно, не збігається з українською. І що буде, коли вони повернуться, пропустивши кілька років? Назад до молодших класів? Поки що відповіді немає ні в кого — ні в директора школи, ні в міністерства освіти. Учням, які виїхали з України, ставлять оцінки в табелях за інерцією — відповідно до попередніх заслуг. Нині просто просять показати хоч щось, що підтверджує, що дитина десь навчається — наприклад, закордонний табель. Чим він допоможе? Засвідчить вивчення багатьох іноземних мов, з латиною включно? Англійська, французька, іспанська. В Україні з додаткових мов (крім англійської) — лише польська. Чому — незрозуміло. Може, задля подальших заробітків у сусідній Польщі, куди регулярно їздять батьки? І в університеті, до речі, випускники якого йдуть працювати до школи, з додаткових мов — також польська. Вибору не пропонують.

«Можливо, якісь предмети у закордонній школі збігаються з українськими?» — з надією запитує ди-

ректор школи. Можливо, але насправді не дуже. У Німеччині не вивчають «Історію України». В Іспанії немає «Правознавства». Навчатися одночасно й в українських онлайн-школах діти, які виїхали до країн Євросоюзу, не можуть фізично. У цих країнах вони навчаються майже до вечора (до четвертої години дня), тож сил на «рідну школу» просто не залишається. У результаті маємо ось такий «печерний», «підземний» рівень освіти, правда про який не завжди розголошується. Принаймні за два роки війни жодної стратегії щодо «зрощування» закордонної та місцевої освіти в Україні не вироблено. Тому сидимо поки що у підпіллі. «У нас є дві критичні проблеми у доступі до освіти, — зазначає Ганна Новосад, колишній міністр освіти та науки України. — Це сільська місцевість і ті території, де взагалі не можна вийти в офлайн. Це, наприклад, Харків, Запоріжжя, більшість Миколаївської області».

Проте життя в Україні намагаються вивести з підземелля. І навіть шкільну освіту — наперекір щоденним обстрілам. Адже чим важливе офлайн-навчання? За даними міжнародної програми оцінки освітніх досягнень учнів рівень українських школярів суттєво впав. Аналогічні тенденції мають інші країни світу, пов'язані з обмеженням у навчанні через коронавірус. Але в Україні ситуація особливо складна. А ще й життя! Юна сусідка, наприклад, навчається на четвертому курсі інституту, і за цей час була у ньому лише кілька разів. Все навчання — за комп'ютером, вдома. Спочатку заважала епідемія коронавірусу, потім — війна. Але ж студентська пора — це найкращий, період життя, який проводять у колі друзів, а не в задушливій хаті перед екраном комп'ютера!

Проте життя у великих містах України, де почастишали обстріли мирного населення з боку російської армії, минає саме в такому «підземному» форматі. Під землею і школа, і дитячий садок на одній зі станцій метро, і новорічні свята. У підземному торговому центрі Харкова якось виступав з концертом гурт «Жадан і собаки». Перед цим центр кілька разів евакуювали через мінування будівлі. Тобто внутрішніх ворогів також вистачає. Але найчастіше такі місця використовуються не під культурні заходи, а під звичайні бомбосховища. Метро — ідеальний варіант укриття, оскільки іншого ви просто не встигнете знайти у разі обстрілу. І взагалі, у прифронтовому Харкові все зовсім не так, як описують офіційні джерела. І у школі, і в житті.

Хоча, найпопулярнішою книжкою цієї зими в Україні, здається, стала історія про Скруджа, який не бачив Різдва. «Шановне Різдво, — писав у листі її герой, — я зневажаю тебе. Жорстоко? Можливо. Але чому мене всюди переслідують твої дратівливі пісеньки та зворушливі чарівні історії про сім'ю та єдність? Чому всюди, куди не глянь, мерехтливі вогники, радісні діти? Чому ми повинні годинами стояти на морозі, щоб побачити, як мер міста запалить одну-єдину ялинку? І найголовніше: чому твої віддані шанувальники — у потворних різдвяних светрах зі свіжоспеченими, невміло прикрашеними пряниками — переслідують мене містом і цікавляться, кого я цілуватиму під омелою цього року? Відповідь: нікого. Нікого!»

Справді, сім'ї в Україні розпадаються, дружини з дітьми їдуть, самотні чоловіки далеко не завжди йдуть до війська. Адже хтось повинен працювати

в тилу — навіть якщо після роботи нікого обійняти і поцілувати, оскільки всі рідні роз'їхалися. І ті, хто «виїхав» чи «залишився», — це не просто метафори сьогоднішнього «підземного» життя в Україні. В якому таки живе надія на перемогу над російським агресором. Хто ж її підтримує, цю саму надію? Невже згаданий Скрудж? Навряд чи. Скоріше, інші, автентичніші персонажі української історії. Пам'ятаю, як шукав ілюстрації для свого есею для норвезької різдвяної антології, куди мене запросили, і раптом ахнув з несподіванки. На одному з фото, яке я вибрав для розповіді про різдвяний вертеп у Харкові 1990-х, були ті самі люди, які розігрували цю ж історію про народження Христа у 2023-му! Я придивився — так, це саме вони, які протягом тридцяти років стоять на варті українських традицій у наш складний час. Справжні воїни Світла, які рятують Україну за її важких «підземних» часів. І тому перемога обов'язково буде за нами. І мені буде кого поцілувати наступного Різдва.

Чи Бог чує повітряну тривогу?

...Цей проєкт доводить усьому світу, що коли говорять гармати, не мовчать не тільки українські музи, але й голоси українських дітей.

По суті, це збірка цитат воєнного часу — гіркі афоризми, які випалюють мозок своєю щирістю, мудрістю, невтішною правдою. Саме вони визначають ціну всього у цьому світі та, зокрема, ціну щасливого майбуття України. «Війна голосами дітей» — так називається ця книга, перекладена поки що лише англійською. У ній — питання, які ставлять діти звідусіль, куди їх занесла доля. Особливо перехоплює подих і бо-

лить серце, коли вони лунають із бомбосховищ, розбитих під час обстрілів будинків та іноді навіть з окупації, де залишилися їхні батьки. «Мамо, а Бог чує повітряну тривогу?» (Данило, 6 років). «Мамо, чому я народилася зараз? Ти не могла народити мене після війни? Щоб я ніколи не дізналася, що це таке» (Віра, 6,5 років). «У мене більше немає спогадів. Я зараз пам'ятаю лише війну» (Катя, 9 років). «Напевно, раю та пекла не існує. Хоча... якщо рай існує, то я точно потраплю туди, адже пекло я вже бачив, і це було б неправильно» (Матвій, 10 років).

І таких цитат у книзі зібрано близько сотні. Кожна проілюстрована художниками з різних куточків світу. Адже якщо діти — наше майбутнє, слід прислухатися до того, що вони говорять. І, зокрема, про війну. І справді, ніхто, крім самих дітей, не зможе описати дитячі переживання та думки про війну. Як вони бачать своє майбутнє? У чому шукають порятунку? Про що діти війни мріють зараз? Їхні чесні та емоційні слова стали основою книжки.

До речі, починається ця незвичайна збірка листом дитини в окупації. Він не називає ні імені, ні місця проживання, розповідаючи про те, як благав батьків евакуюватися, а ті «легше переживали всі події — випили, забули». За словами дитини, він відчував себе маленьким собачкою, який біжить, який нічого не може вирішити сам і сподівається лише на рішення «господаря». «Я звертаюся до всіх батьків, дідусів, бабусь, опікунів та інших людей, які впливають на дитячу долю, — закликають нас зі сторінок книжки. — Слухайте дітей. Немає більшого щастя, аніж коли тебе чують».

Послухаймо? Але головне — почуємо.

Хіросіма наших душ

У знайомої письменниці зі Львова на фронті пропав безвісти син, а у харківському міському парку запустили фонтан. Всі ці події, відповідно, на заході та сході України, стають під час війни в один ряд новин, і це лякає.

Страшно навіть не те, що сьогодні, коли з неба летять бомби, до поганого швидко звикаєш, а те, що до доброго давно вже ставишся з острахом. Увімкнули світло на вулицях? Чекай тепер російських ракет, які летять «на вогник». Відкрилося кафе? Від нього, мабуть, до найближчого бомбосховища не добіжиш.

Почорніла з горя мати не вірить у смерть сина, не спить ночами, постить у Фейсбуці його старі фото. Молодий львівський програміст, який працював у престижній фірмі, і який писав листи командувачеві, щоб його послали на фронт, до Бахмута. Там і пропав.

У своєму виступі президент Володимир Зеленський порівняв Бахмут із Хіросимою. Один із спальних районів Харкова теж було знищено. З вікон його будинків було видно, як у місто на початку війни входили російські танки. Неподалік — Німецький цвинтар часів Другої світової. Багато хто з сьогоднішніх окупантів під час бою там і залишився.

До речі, про Другу світову. Сталінське гасло того часу «Все для фронту, все для перемоги!» сьогодні вже не працює. І навіть не тому, що тил нічого не може дати фронту, окрім живої сили, і майже всім — від харчів до зброї — Україну забезпечують країни-партнери. Найгірше інше — «фронт» і «тил» найчастіше поєднує

не загальний порив і жага до перемоги, а байдужість і звичка. Страшні речі, якщо замислитись. Причому не лише під час війни.

Тобто зрозуміло, що на війні сьогодні гинуть найкращі — українські письменники, співаки, музиканти. Але найкращі — це ще й ті, хто в тилу збирає кошти на потреби армії, хто не втік з країни, і хто до ранку не сидить у нічному клубі, чекаючи кінця комендантської години. Втім, з гнівним патосом про це вже мало хто говорить — звикли. Офіційні новини лише підтверджують нашу байдужість. За добу в Україну повернулося тридцять п'ять тисяч людей, і за цей час стільки ж виїхало закордон.

З ким ми опинимося поряд після війни? З ким сядемо за стіл, який доведеться накрити між небом та землею? Небайдужі — мертві, решта — звикли до смерті.

Чому українські письменники йдуть на війну

З початком війни чимало українських письменників пішли на фронт. Не до штабу, не до територіальної оборони чи волонтерських організацій, а саме до діючої армії. Поети та прозаїки, літературознавці та перекладачі. Поіменно згадувати всіх не будемо, хоч це й не секрет, і в Мережі постійно викладають списки героїв нашого часу.

До речі, як визначити сьогодні українського письменника в армії? Недоречне питання, але зрозуміле й близьке для того, хто пише. Раніше з цим було легше. У розпал боротьби з «націоналізмом» партійні начальники кричали з трибуни на кшталт Хрущова: «Дай-

те мені список усіх передплатників газети «Літературна Україна», і я запевняю вас, що всі вони виявляться українськими націоналістами!» Хоча, звісно, не цей факт кличе письменників на війну. Тоді що саме?

По-перше, це все ж таки категорія інтелектуалів. Або принаймні людей, які думають не лише про літературу, але й про майбутнє України, як гарантію на її (літератури) існування. Яким же видається воно мислячому українському гуманітарію? Маючи творчу фантазію, він легко може уявити, що на нього чекає в тому випадку, якщо в Україну прийде російська окупаційна влада. Досвід показує, що зазвичай це означає повну відміну всього «українського» на окупованих територіях. І це «правильно» з погляду Росії та й будь-якого загарбника — навіщо їй на її (захоплених) землях чужа культура? Ігри в «дружбу народів» давно закінчилися, і мета агресора, як знати, — це побудова не чергового багатонаціонального Радянського Союзу, а власної (виключно «російської») імперії. Цілком зрозуміла геополітика, чи не так?

Проте зрозуміла вона не для всіх. І це теж ясно. Сімдесят років витратила радянська влада на «перехресне запилення» своїх земель, аби перемішати не лише думки в голові одурманеного пропагандою обивателя, але й усі «малі народи» у загальному казані «державности». Росіян масово заселяли в українських краях, заохочуючи змішані шлюби. У такий спосіб вирощувалися добровільні «приховані агенти» — представники російської культури на чужих землях та носії мови, яких, як доводить сьогодні російська пропаганда, треба захищати «спецопераціями». Українці ж за всі часи геноциду своєї нації змушені були тікати до ім-

перських (російських, всесоюзних) «центрів культури» — Москви, Петербургу тощо. Навіть до армії за радянських часів посилали служити у згаданому «перехресному» порядку: жителів азіатських республік — у сибірську глибинку, а прибалтів — в Казахстан.

Відповідний був також досвід українських письменників на війні ще за того самого радянського часу. І не дивно, що війна Радянського Союзу з Німеччиною сприймалася ними вже як можливе звільнення рідного краю від «червоної» окупації, яка в Україні настала з початком так званої «Жовтневої революції», а на заході країни — внаслідок сталінської дружби з німецькими імперіялістами та поділу Європи 1939 року. Захід України став радянським, як довоколишні землі — німецькими, і Європа це проковтнула. Тож на початку Другої світової українські письменники масово тікали із Радянської армії, повертаючись додому. «Кого боронити? — питали вони. — Ту темну та страшну силу, яка за всіх часів знищувала мій народ?» Війні навіть дякували — за те, що дала сили поквитатися з радянським минулим, у якому панував «червоний» терор. І насамперед у культурі, адже в Україні до Другої світової війни було повністю знищено основну масу творчої інтелігенції. Залишилися лише ті, хто або причаївся і не писав, або відкрито підтримував радянську владу в літературі та мистецтві.

Звісно, знають про це в Україні не всі. Натомість сучасний український письменник — хоч би й завдяки нинішній освіті, в якій давно вже говорять і про Розстріляне Відродження 1930-х, і про Голодомор в Україні 1932–33-х років, влаштований Кремлем — усвідомлює глибину проблеми найкраще. І що ж він бачить

наприкінці війни? Навіть на початку перспективи були безрадісні, трагічні, жахливі. Згадаймо терор населення в Ірпені та Бучі, влаштований російськими військами. І навіть про смерть колеги відомо українському письменнику — автора дитячих книжок, який один виховував сина-інваліда, і який після окупації свого містечка російською армією на самому початку війни зник безвісти, а з часом був знайдений закатованим у колективній могилі.

То що ж усвідомив для себе український письменник, свідомо йдучи на війну?

Якщо він не захистить країну, він погубить себе. Решта, навіть живучи під окупацією, залишаться живі, якщо приймуть владу ворога, як у радянському минулому. А гуманітаріїв ворог знищить у першу чергу. Письменників, поетів, перекладачів. Тому що можна завезти до школи свої підручники, заборонити місцеву мову та скасувати національну історію разом із нацією, але того, хто пам'ятає, аналізує і транслює у маси — не змінити. Його можна тільки знищити.

Тому й воюємо.

Не намагайся перекричати гармати

Війна в Україні породила цілу нішу відповідного жанру в літературі. Як правило, це українські письменники-фронтовики, які розповідають про свої армійські будні і намагаються збудувати при цьому звичний «мирний» сюжет. Звичайним смертним у тилу це погано вдається. Часто їх звинувачують у спекуляції на тему війни, хоча насправді справа тут в іншому. Тема війни ще не встоялася, не обросла художньою

тканиною — вона живе у «живих» нотатках з фронту, у щоденниках і листах. Звичайно, є небезпека, що згодом вона нівелюється, зміниться, прогнеться під закони ринку. У цьому, до речі, відмінність щоденника від спогадів, які зручно змінити в залежності від ідеологічного моменту.

Звісно, згадані «живі» жанри на зразок нотаток чи щоденників, вбраних у прозові шати — знайоме явище в українській (військовій) літературі, але трапляються також несподівані прориви у такій складній та делікатній справі, як поезія. Несподівано виявляється, що все в ній перегукується з біблійною клясикою, немов у українського поета Олафа Клеменсона, який нещодавно видав збірку віршів «Імена, що залишилися». У ній автор осмислює війну в контексті її зловісних спроб зруйнувати тендітну тканину імен усіх істот та речей, які є на Землі, які становлять тонку божественну гармонію. Але марні ці спроби: з вогню і попелу завжди виникають імена, що залишилися — і силою життєдайного божеського натхнення вони називають світ наново.

Навмисно чи ні, але в книзі українського поета даються також цілком «прозові» поради геть усім диванним експертам, «військовим» письменникам у тилу, які бажають піднестися на «актуальній» темі:

Найсмертельнішим є безумство
переляканих інтелектуалів митців письменників
говірких горобців
померлих іще до прильоту ракет
коли говорить автомат
не намагайся кричати голосніше за нього
не намагайся перекричати гармати
це моветон

якщо хочеш стати гарматою —
стань
автоматом —
стань
стань степовою ракетою під лисичанськом
будь
але не намагайся імітувати їхню потойбічну жорстоку
щирість
не імітуй мову якою не володіють навіть ті хто тримає
цю зброю в руках.

Дорогі мої європейці

...У харківської художниці, яка вже рік живе із сином закордоном, на сторінці в соцмережі нещодавно з'явився відчайдушний заклик: «Дорогі європейці! Будь ласка, не бажайте українцям, які рятуються в Європі від війни, швидкого повернення на батьківщину!» І далі — пояснення для того, хто не розуміє. Для того хто не в темі.

По-перше, це принижує самих європейців. Оскільки для українських біженців таке «побажання» означає не впевненість у перемозі, а невіру в них як людей, котрі можуть жити в Європі. Жити, працювати, творити. Невіру і, може, навіть небажання бачити їх тут. «Біженець» в Європі давно вже асоціюється з людиною третього світу, яка приїхала сюди, щоб відібрати роботу у тутешніх чоловіків, сісти на шию уряду, вимагаючи допомоги, і починаючи часом заворушення на расовому ґрунті. Такі вже склалися стереотипи. Недарма, напевно, незручне слово «біженець» нині часто-густо замінюють на «релокант», ви помітили?

Дорогі мої європейці, повірте, у цьому сенсі українців вам не варто боятися! Та й не лише українців, а й

усіх, хто звертається до вас по допомогу під час війни. Ніхто жодної роботи у вас не забирає. Та й де ви бачили, щоб художник-біженець працював у вас за фахом? У кращому разі він миє посуд у кафе. Український куратор галереї, приїхавши до Європи, не просунеться далі за прибиральника в супермаркеті. Поет та перекладач працюватиме на автомийці. Втрата статусу в чужій країні — жахливе почуття. Принизливе та гірке. Жодна допомога тут не зарадить, оскільки починається не життя, а виживання. Для представників робітничих професій — так, є можливість не випадати із соціальної ніші. Будівництво, ремонт, прибирання — професії в Європі, можливо, й почесні, але не дуже популярні. Українцям цього не зрозуміти, їх ще не прийняли до Евросоюзу. Натомість ось творчі професії... Так, для їхніх представників з України є резиденції, гранти, причому на спільних умовах із колегами з інших країн. Але це життя на валізах, у дорозі, на якийсь час.

Рятує українське мистецтво знаєте, що? Те, що більшість мистців під час війни таки залишилися в Україні — як завжди, бідні, але горді. Але головне, як автор сих рядків — поки що живі.

Книги проти ракет

Війна в Україні сьогодні триває також на культурному та ідеологічному фронті. Тільки якщо російський агресор в арсеналі має ракети, то мирні українські видавці, про яких ідеться, мають лише книжки. А ще — рідну мову та авторів, які виростили у незалежній Україні. Тобто, гуманітарні цінності проти величезної військової машини. Яка, зауважимо, цілеспрямовано нищить українську культуру. У даному випадку об'єктом

знищення стало відоме харківське видавництво «Vivat», книги якого, як і книги багатьох українських видавництв, друкувалися в друкарні «Фактор-Друк», в яку влучила російська ракета. На момент удару на підприємстві було понад 50 людей. В результаті семеро із них загинули, а двадцять один був травмований.

Постає питання, чому саме видавництво «Vivat» стало ціллю ракетного удару, які останнім часом, здавалося б, безладно завдаються по Харкову? Ракети цілеспрямовано летять не по військових об'єктах, а по школах та дитячих садках, стадіонах та спортивних майданчиках, а також по міських парках, де у вихідні дні відпочивають жителі міста та граються діти. І не в останню чергу — по видавництвах та друкарнях, адже більшість поліграфічних потужностей України зосереджені саме у Харкові, тут друкується не менше 85–90% усіх українських книжок. Що ж до видавництва «Vivat» та його авторів, то саме вони опинилися в центрі уваги світової громадськості після низки знакових для української історії — а також для правозахисної практики у всьому світі — подій. Нагадаємо, що свого часу український письменник Володимир Вакуленко сховав свої рукописи, в яких описував російську окупацію, у садку біля свого будинку, у місті Ізюм неподалік Харкова. Згодом його було вбито російськими військовими. По тому українська письменниця Вікторія Амеліна знайшла ці рукописи, але також була вбита внаслідок удару російської ракети, перебуваючи у кафе. Після чого саме «Vivat» видав рукописи Вакуленка — збірку «Я перетворююсь. Щоденник окупації. Вибрані вірші» — яка мала великий резонанс. І ось тепер російські агресори вдарили по друкарні видавництва

«Vivat», вбивши його працівників і знищивши тисячі книжок. Таким чином, як уже мовилося раніше, вбивці — ті ж самі, а їхня жертва — українська культура.

Якщо такі висновки видаються для когось непереконливими чи надто «літературними», то варто згадати ще одну подробицю, яка призвела до харківської трагедії. І в цьому випадку вже не «література» чи будь-які інші «домисли», а відверті факти підтверджують помсту Росії харківському видавництву за його послідовну українську позицію. Звучить одіозно, але саме так все і сталося у цей воєнний час, коли українська армія боролася на своєму фронті, а українська культура в особі харківських видавців допомагала їй на ідеологічному напрямку.

Отже, свого часу саме видавництво «Vivat» оголосило акцію «Постав російську книгу в куток», коли українців закликали приносити до книгарень «Vivat» у непотрібні російські книжки, а натомість давали знижку на нові вітчизняні книги та перекладені українською твори зарубіжних авторів. Знижку давали 30% за 12 кг, у результаті було реалізовано 25 тис. книг. При цьому автори акції мали на меті придбати пікап для сил протиповітряної оборони при купівлі українських книг. Пікапи купували у Швеції та Норвегії. Варто зазначити, що акція виявилася дуже популярною у населення, і крім Харкова, проходила навіть там, де «Vivat» не має книгарень — у Запоріжжі, Дніпрі, Одесі, Вінниці та Білій Церкві. Насправді, це була грандіозна акція, на результати якої не очікували навіть її організатори. І зовсім не дивно, що з боку Росії ця була помста за віддану в макулатуру (на переробку) російську літературу, чиї книжки виявилися непо-

трібними українським читачам, які не бажають бачити книги окупантів на своїх полицях. Біля всіх книгарень мережі «Vivat» стояли відповідні реклямні щити із закликом. Російських книжок українці здали 110 тонн, виручивши за це 450 тис. гривень, що вистачило не на одну, а на дві машини для українського війська.

На руїнах друкарні побував президент України. Він зустрівся з директором компанії «Фактор-Друк» Сергієм Політучим — мужнім, професійним бізнесменом, з яким автор цих рядків знайомий ще від 1980-х років, і який буквально з нуля зрушив у Харкові видавничу справу. Президент Володимир Зеленський оглянув зруйнований цех поліграфічного комплексу, де російська ракета, нагадаємо, забрала життя сімох людей та травмувала двадцять одного, і пообіцяв допомогу. Згодом він наголосив, що російський терор має програти, а для цього потрібна достатня протиповітряна оборона, достатні далекобійні можливості наших воїнів та сміливі політичні рішення партнерів України. І якщо замислитися над словами українського президента, то хіба вищезгадана акція «Vivat» щодо утилізації російських книг — не одне з таких рішень, що допомогло протиповітряній обороні? «Удар Росії по Харківській області, внаслідок якого загинули та були поранені люди, зруйновано друкарню та спалено 50 000 книг, демонструє, що Росія воює з людяністю та всіма аспектами нормального життя», — написав український лідер у соцмережах. При цьому варто уточнити, наскільки важливою є ця президентська допомога. Справа в тому, що, як зазначив Сергій Політучий у розмові із Зеленським, його друкарня друкує

шкільні підручники для всієї України. Відповідно, якщо вчасно їх не буде видано, навчальний процес наступного року буде зірвано. «З руйнуванням нашої типографії сукупна потужність зменшиться не менш ніж на 30–40%. І таким чином, сам процес друкування книг, включаючи й підручники, яких ми друкували, мабуть, до 50% всіх підручників, які друкувалися у державі, — зауважив Політучий. — Як ми це робитимемо завтра, я наразі не знаю. І я розумію, що без підтримки і міжнародної спільноти, і держави це питання буде вирішити дуже важко».

Таким чином, як бачимо, окрім людських жертв у цій трагедії є й інші «гуманітарні» наслідки. Можливо, не такі важливі, як життя загиблих працівників друкарні, але не менш знакові для ідеологічної битви, яка сьогодні відбувається в Україні. У вогні пожежі згоріли тиражі книг багатьох авторів, які чекали на їхній вихід, щоб представити на XII Міжнародному фестивалі «Книжковий Арсенал». Але даремно російські агресори розраховували, що, завдавши удару по друкарні, вони зірвуть цей захід. А також завдадуть неправної шкоди і «Фактору-Друку», і «Vivat»'у, позбавивши їх прибутку за нереалізовану продукцію, яка була знищена внаслідок ракетного удару. Після харківської трагедії по всій Україні, у всіх соціальних мережах, прокотилася масова акція протесту та підтримки, яка полягала в наступному. Усім українцям, які співчують видавцям, було запропоновано масово купувати книжки «Vivat», які вціліли в інших магазинах. Зокрема, з таким закликком до українців звернулася письменниця Оксана Забужко. Крім того, на порталі «Vivat» можна було побачити номери рахунків, на які

збирали кошти для постраждалих та відновлення друкарні. Також Міжнародний фонд «Відродження» повідомив, що виділяє кошти на відновлення знищеного обладнання. Більше того, в соціальних мережах навіть з'явилася ідея реалізації книг, що обгоріли на місці трагедії — як історичні раритети та свідчення російського варварства. Звичайно, за вищими, антикварними цінами. Адже українці — не лише мужня нація, готова відстоювати свої національні цінності, але й творчий народ, який не сумує, як бачимо, навіть під час війни. І російському агресору варто вже до цього звикнути — його жорстокість лише загартовує українців, які готові воювати до кінця на всіх фронтах. Навіть якщо Україні, як знати, заборонено використовувати американську зброю для ударів по військових базах на російській території. До речі, саме внаслідок цього росіяни свого часу підтягнули до кордону пускові установки С-300 та безперешкодно б'ють ними по Харкову та інших населених пунктах Харківської області. «От так ось звикаєш до всього. Головне — ким ти у всьому цьому залишаєшся» — писав із цього приводу Володимир Вакуленко.

Крім того, варто зазначити, що до повномасштабного вторгнення Росії харківська поліграфія, яка входить до компанії «Фактор-Друк», могла випускати близько 50 мільйонів книг у твердій та м'якій обкладинці. Незважаючи на скоєний терор — ракетний удар, який зруйнував друкарню — підприємство працюватиме на згадку про загиблих працівників та для розвитку друкарства. Також до повномасштабної війни харківська поліграфія займала 30% профільного ринку та мала клієнтів у 14 країнах світу. Як уже зазнача-

лося, держава не залишить це зруйноване підприємство поза увагою. Напевно — ні, певен, що обов'язково! — про це варто дізнатися і друзям (і навіть ворогам) України в Європі.

Страх над містом, або Прометей розкутий

...Мабуть, не варто починати цей допис фразою «якщо ви читаєте ці рядки, значить, автора вже немає в живих». Не варто нагнітати обстановку в умовах воєнного часу, яка вже третій рік триває у «залізобетонному» Харкові — як називають колишню столицю Радянської України. І тим не менш, часто-густо ситуація така, що не казати правду — означає гинути під урочисті гасла офіційної преси, яка іноді, як завжди, лише розводить руками: «Вибачте, так уже вийшло».

Скажімо, як ближче до літа, то частіше лунають заклики російської пропаганди захопити Харків — прифронтове місто, де не працює протиповітряна оборона, яка просто не встигає зреагувати на ракетні атаки із сусіднього Белгорода, що знаходиться за 60 км. У відповідь місцева влада запевняє, що ніякого захоплення не буде і що достатніх ресурсів армія агресора не має — російські війська можуть лише «зайти-вийти», як пролунало в одному з офіційних повідомлень. Що це означає насправді? Вторгнення до міста, як підказує досвід Бучі та Ірпеня — навіть на недовгий час — пов'язане з вуличними боями, руйнуванням і без того зруйнованої інфраструктури, а також терор населення, тобто — неминучу смерть для мешканців, яких у Харкові налічується близько мільйона, і яким у вкотре не

належить евакуація. Тобто місто можуть навіть не захоплювати, а зробити з нього другий Бахмут, закидавши бомбами та ракетами і стерши з лиця землі.

Усе це вже траплялося в українській історії. У 1942 році під час Другої світової війни Харків двічі захоплювали і звільняли, що залишило слід навіть у тодішній поезії. «Меня любила Вера Иванова. / Наверно, снова город отдадим», — цитував листа радянського бійця місцевий поет Леонід Лиман. До речі, тоді ж, з початком війни, евакуацію для цивільного населення теж не було оголошено — евакуювали лише партійних співробітників, міське начальство, важливих чиновників, відомих діячів культури. Решта залишалася під німецькою окупацією, та ще й регулярно обстрілювалася «нашими» радянськими військами, оскільки всі «потрібні» для влади люди виїхали, і в місті залишилися лише «пособники ворога», як їх згодом називали. Вже сьогодні у разі російського вторгнення в місті взагалі може нікого не залишитися, як показує вищезгаданий досвід Бучі та Ірпеня.

Не додають спокою й чутки, які поширюються серед мирного населення, взяті із соціальних мереж. Поперше, людям постійно нагадують про те, що Росія накопичує війська біля харківського кордону. Звісно, не всі вірять чуткам. Ба більше того, дехто підтверджує це особистим переходом на «українські» позиції — у спілкуванні, у соціальних мережах, в родині. Раніше вони були «харківськими», тобто, як правило, проросійськими. Тепер багато що змінилося. Міський голова, який спілкувався на початку війни з харків'янами виключно російською, перейшов у своїх зверненнях на українську. Відомий харківський художник

Гамлет — автор вуличних графіті та місцевий аналог британського Бенксі — переписав усі написи на своїх роботах тією ж українською. Нарешті, масова компанія з перейменування вулиць із радянськими (російськими) назвами призвела до того, що слідів чужої культурної присутності у місті майже не залишилося — на позачерговій сесії Харківської міської ради знову було ухвалено рішення про перейменування 18 топонімів. І їх перейменовували!

Але як назвати настрої, що панують у місті? Раніше це були панічні чутки, за які за Сталіна, як знати, розстрілювали. Сьогодні це фейки, які розповсюджують навіть офіційні канали, які цитують маловідомі джерела. Кажуть, крамниці в місті замовляють продукти лише на місяць, а не на три, як зазвичай. Що це означає? Що настав час залишати місто — навіть тим, кому подітися вже нікуди? Адже у двохмільйонному (донедавна) Харкові залишилося близько мільйона жителів, і всі вони продовжують працювати, відроджувати економіку, транспорт, культуру.

Втім, дещо, як, наприклад, пошкоджена енергоструктура вже не підлягає відновленню — російські ракети, які регулярно (двічі, а то й чотири рази на день) обстрілюють Харків, завдали непоправної шкоди. Надалі місто перейде на модульні газові котельні та газотурбінні енергоблоки, які обслуговують не весь мегаполіс, як раніше, а окремі райони. Якщо, звісно, місто «не віддамо» — як у листі червоноармійця з вірша харківського поета. І життя у Харкові продовжиться. Адже не скрізь в Україні воно триває — навіть у культурі, яка, начебто, живе за якимись іншими, не «територіяльними» законами. Десь воно стоїть на місці, а десь розвивається швидшими темпами. Наприк-

лад, у Києві, якому заздять харків'яни, оскільки небо там закрите від ракет — злі язики стверджують, що це плата за Харків, який хочуть «віддати» ворогові. Так, наприклад, у центрі Києва відкрилася триповерхова книгарня — із зонами відпочинку, місцями для презентацій та іншими вигодами, від яких усі вже відвикли за два з половиною роки повномасштабної війни. Те саме відбувається у Львові, куди рідше прилітають російські ракети, і куди свого часу переїхали редакції багатьох київських видань. А ось у Харкові такого немає, і книгарні тут із початку війни стоять із вітринами, забитими фанерою. «Тобі не страшно ходити харківськими вулицями?» — питають у соціальних мережах колеги із заходу України у київського мистецтвознавця Костянтина Дорошенка, який на день приїхав до Харкова для презентації своєї нової книжки. «Вчуся мужності у місцевих жителів», — відповідає він на таке занепокоєння його «хоробрим» вчинком.

Яка ж вона, ця сама мужність мешканців Харкова? Чи то приреченого, чи то залишеного, але так і не підкореного. Хоч як дивно, але стійкість харків'ян полягає у звичайному «мирному» житті. Точніше, в його імітації. Місто відчайдушно намагається довести, що життя в ньому триває навіть під щоденними обстрілами. У місцевому театрі поставили п'єсу відомої сучасної письменниці Оксани Забужко. Щоправда, війна втрутилася і в цю радісну подію — сусідка, яка грала у трупі цього театру, на початку війни виїхала з дітьми та чоловіком-режисером до Польщі. Звичайно, її взяли на роботу в польську трупу, адже вона хороша актриса, але тут, на сцені харківського театру, я Катю більше не побачу.

Зрозуміло, що все в минулому (у літературі, театрі, малярстві) сьогодні видається надто «буржуаз-

ним», явно написаним до війни — у ньому у світі ще все добре, ось «только печень пошаливает», як у вірші київського поета Леоніда Кисельова, який помер від лейкемії у 28 років. В якому, до речі, йдеться про те, як «расковали Прометея / дали хлеба и вина / и к нему опять вернулась / старая жена». Прометей розкутий — саме так варто охарактеризувати сьогодишню ситуацію в літературі та мистецтві України, яка продовжує втрачати своїх дітей. Причому не лише на полі бою — і гинуть найкращі, і їдуть із країни теж далеко не найгірші співвітчизники.

Отже, Прометей української культури розкутий. Дивно і гірко усвідомлювати, що сталося це завдяки війні, але саме так очищується культура від колишніх ілюзій про «дружбу народів» та «колиску слов'янських племен», які російський окупант і сьогодні намагається запропонувати як «мирний плян». У Харкові пляни також змінилися. Якщо чесно, вони й на початку війни були цілком войовничі. Нещодавно начальник Головного управління розвідки Міністерства оборони України генерал-лейтенант Кирило Буданов розповів, як вирішив таємно озброїти мешканців Харкова ще за кілька тижнів до широкомасштабного вторгнення російської окупаційної армії в Україну. Він розпорядився відправити до Харкова машини зі зброєю та боєприпасами, щоб роздати харків'янам та створити ополчення. В результаті розвідники зробили у місті схованки зі зброєю. А 23 лютого 2022 року почали роздавати зброю людям. 24 лютого 2022 року Володимир Путін влаштував широкомасштабне військове вторгнення до України. І місто боронили!

Але це було давно, а сьогодні Харків наче зменшився у розмірах, сконцентрувався, напружився. Все стало компактним, навіть така галузь як культура, яка потребує у виробництві чималої кількості персоналу — творчого та технічного — до мінімуму зменшила його відсоток. Не потрібна стала рекляма — книжки українською розбирають без неї. З одного боку, це добре, адже як було раніше? Ринок був заповнений російською літературою, з напливом якої не могла конкурувати українська. Тепер її нехай навіть мало, але вона своя і дуже важлива для формування національної самосвідомости. І якщо донедавна російська література виконувала роль «закордонної», то тепер справжні зарубіжні переклади американських, французьких, іспанських авторів безпосередньо, а не завдяки російським видавництвам потрапляють до українського читача.

Як саме потрапляють? Теж не дуже «мирним» чином. Адже як сьогодні живуть харківські видавці? Нещодавно внаслідок удару протикорабельною ракетою Х-35 по промисловій зоні Харкова було знищено друкарню «Гуров і Ко». Загибло 5 людей, ще 9 поранено. Загалом протягом 2022 року були пошкоджені приміщення видавництв «Ранок», «Booksha», «Теза», «Жорж», «АССА», «Фоліо», «Блим-Блим», «Віхола», «Мольфар», «Пегас», «Час майстрів», «Парасоля», «4tamas», видавництва Жупанського, групи «Основа» і т. д. Ось чому з художньої літератури сьогодні переважають суцільні щоденники та проза про військові будні. З нон-фікшн — терапевтичне читво, яке допомагає витримати весь цей «страх над містом», що так відрізняється від романтики однойменного старого кіно...

Щоденник смерти

«Рукописи не горять», — казав герой роману Булгакова, чию меморіальну дошку в Києві нещодавно облили червоною фарбою українські патріоти. Більше того, не вмирає пам'ять також про авторів рукописів, як у випадку з українським поетом Володимиром Вакуленком, викраденим та вбитим російськими окупантами.

Передчуваючи близьку загибель, поет закопав щоденник часів окупації в садку біля своєї, в якій мешкав із батьком та сином-інвалідом. Незабаром його заарештували російські окупанти та вивезли у невідомому напрямку. Коли його рідне містечко було звільнено, тіло поета знайшли у спільній могилі, на околиці. Він був убитий двома пострілами впритул. Щоденника поета розшукали, передавши до Харківського літературного музею. І ось уже недавно він вийшов у місцевому видавництві, будучи представлений у Києві на міжнародному фестивалі «Книжковий Арсенал»

...Володимир часто телефонував до нас додому. Розмови могли тривати годинами. Навіть пізно ввечері. Остигала вечеря, кухня порожніла. А він все говорив і говорив, ділячись плянами — захоплено, натхненно, радісно. Було видно, що йому не вистачає спілкування, адже мешкав у маленькому містечку, час від часу навідуючись до «літературних» центрів. Проте, видавав альманах, писав вірші та казки для дітей. Ну, а які люди жили довкола, стало ясно пізніше, коли свої ж і видали поета окупантам. «Де ти бачив тут людей?» — пригадується, з гіркотою кидав батько автору сих рядків, і він мав рацію. Немає гірше, ніж

свої. Так воно і сталося з Володимиром Вакуленком. Але сам він вірив у людей. Звісно ж, у своїх. І вірив в Україну, яку, як іноді здається, не побачити ні в телескоп, ні в мікроскоп. Це була «внутрішня Україна», як у всіх поетів-мучеників — від Тараса Шевченка до Василя Стуса. У ній не було заздрости, хамства, невігластва. Тому, ховаючи свій щоденник, Володимир сказав батькові: «Коли наші прийдуть — віддаси». Скільки неприхованого болю в цьому проханні! Коли наші прийдуть... А коли вони прийдуть? І чи будуть це наші? А всі, хто довкола — це хто? Невже чужі? Так, «на нашій — не своїй землі», як писав у XIX столітті український поет-пророк Тарас Шевченко. Невже нічого не зміниться після того, як приїде наша перемога?

Любов і Батьківщина

...Величний монумент радянського часу — грандіозна Батьківщина-Мати на березі Дніпра — це найвища в Європі монументальна скульптура. Нещодавно вона остаточно змінила своє національне забарвлення, ставши Україною-матір'ю. Історія цього перетворення не проста, і під час війни з Росією викликає не менш складне ставлення до такої епохальної події. З одного боку, зрозуміло, що це спадщина радянського періоду, хоч демонтувати скульптуру такого масштабу — навіть у рамках сьогоденної декомунізації, що триває в Україні — є дуже дорогим задоволенням. Тому було вирішено обмежитися лише зміною державної символіки на щиті фігури з мечем — радянський герб було замінено українським тризубом.

Недоброзичливці, яких завжди вистачало в соціальних мережах, одразу розгледіли «ваду» — п'ятикутну зірку на рукоятці меча, яку не демонтували разом із радянським гербом. Не було б цієї забутої зірки — побачили б щось інше: адже справа не в деталях, а в головному. А саме — у небажанні внутрішніх ворогів української державности бачити повне зникнення радянських артефактів із життя сьогоднішньої України. Нехай навіть символічне. Так, наприклад, щодо символів в українських соціальних мережах продовжують фантазувати, залучаючи і народний фольклор, і сучасну естрадну естетику. «Батько наш Бандера, Україно — мати!» — пропонують користувачі Мережі свій варіант київського монумента, на якому радять додати до згаданої радянської скульптури фігуру відомого ідеолога українського націоналізму Степана Бандеру, вбитого радянським агентом 1959 року у Мюнхені.

З іншого боку, символіка — тим більше, правильна — це дуже важливо. І не варто казати, що це невчасно у воєнний час — символіка завжди актуальна, і під правильними прапорами та гаслами завжди було почесно воювати. Варто нагадати, як свого часу, а саме — за часів прийняття Україною незалежності 1991 року — численні експерти-історики сперечалися щодо ще одного головного державного символу, а саме — жовто-блакитного прапора. Була думка, що ці кольори символізують занепад та смуток, натомість українські козаки на початку своєї історії, тобто у XVI столітті, ходили у бій під малиновим стягом — яскравим символом вільного життя. У тих суперечках таки перемогла здорова думка про те, що історично вірним

буде той прапор, під яким було прийнято українську державність 1917 року, незабаром задушену російськими військами генерала Муравйова.

Варто зазначити, що за всіх часів радянської історії ставлення не лише до державної символіки, але й до самого поняття «Батьківщина» петляли з крайнощів у крайність. Так, наприклад, радянська влада спочатку не сприймала ідею Батьківщини, адже «Комуністичний маніфест» Карла Маркса і Фрідріха Енгельса свідчить, що «пролетаріят не має батьківщини». Замінити батьківщину Вітчизною теж не можна, адже донедавна вона була виключно «царською», «монархічною», «буржуазною». Для диктатури пролетаріату це було неприйнятно, і в перші роки після революції більшовиків, а також під час Громадянської війни яких тільки «державних» гасел не проголошували. Відомий, наприклад, унікальний випадок встановлення в одному з російських міст першого у світі пам'ятника Іуді Іскаріоту — як «першому в історії протестанту, революціонеру, бунтарю з насильством і свавіллям».

За Сталіна, як знати, все змінилося. Батьківщина перестала бути виключно «пролетарською», адже процес нового радянського будівництва включав участь у ньому всіх народів, які населяли СРСР. А також усіх прошарків суспільства — від селян до інтелігенції. І коли диктатуру пролетаріату змінила монструозна машина сталінської держави, поняття «Батьківщина» знову засяяло на ідеологічних прапорах. Але вже з іншим значенням, адже міжнародна солідарність, популярна за часів Леніна, пережила свій занепад і змінилася до рівня «національної самосвідомості». Таким

чином, колишня «пролетарська Батьківщина» в середині 1930-х років стала відверто «російською», і вжиток увійшов популярний феномен «старшого брата» — Росії, що збрала воедино в Радянському Союзі всі інші «малі народи». Це явище, що межує із шовінізмом, особливо було популярне після Другої світової війни, коли до «малих народів» СРСР були приєднані ще й країни соціалістичного табору.

Перелом стався під час відносно ліберальних часів у період правління Хрущова, коли, окрім «єдиного і неподільного» моноліту СРСР, раптом з'явилися локальні «малі батьківщини», що дали голос місцевим народам — на противагу російському «центру». Кажуть, саме це і стало початком кінця колись великої пролетарської держави — Радянського Союзу, цієї Імперії Зла, як називали його на Заході. Після цього все посипалося у стрункій системі ідеологічних відносин, а також у ставленні народів до їхньої колись спільної Батьківщини. Все обрушилося, наче берлінська стіна, в яку сьогодні вже важко повірити — так само, як радянській владі було важко повірити у справжню суть народу. Адже, крім «любові до Батьківщини», у нього було і звичайна, людська любов, яка не враховується державою. Влада, стурбована лише глобальним пляном побудови комунізму в усьому світі, не врахувала, що люди, які живуть у комунальних квартирах, окрім «національної самосвідомості», мають ще безліч інших потреб. Живі люди, міщани, обивателі — вони незнищенні, як зелена трава під асфальтом, зі своїм особистим життям, бажанням нафарбувати губи, поїсти, випити, закурити цигарку і заодно кинути дружину з дитиною.

У що ж, спитайте, вірили в ті часи? Що взагалі означала віра у любов до Батьківщини для радянської людини? Люди в Радянському Союзі вірили у що завгодно, крім себе — від лямпочки Ілліча до зустрічі Гагаріна з Богом. У 1908-му році у статті «Сонце над Росією» Олександр Блок писав: «Часто спадає на думку: все нічого, все просто і відносно не страшно, поки живий Лев Миколайович Толстой...» Подібною вірою рятувалися й пізніше, говорячи, що доки живий Брежнєв, війни не буде. Її, до речі, і «не було», якщо не брати до уваги ті локальні війни, які радянська Система вела по всьому світу.

На думку спадає, як 1991 року в московському Літературному інституті, в якому тоді навчався автор цих рядків, дуже довго не розпочинався іспит з «Історії СРСР». Викладачі в терміновому порядку замінювали питання в екзаменаційних білетах, оскільки багато які з них після розвалу Радянського Союзу виявилися неактуальними. Згодом і сам курс лекцій з цього предмета, і відповідний підручник стали називатися ще дивніше — «Історія Вітчизни». У Літературному інституті на той час навчалися студенти майже з усіх колишніх республік Радянського Союзу, і в них виникало логічне питання — історія чиеї саме Вітчизни? Української? Литовської? Грузинської? Пізніше і ця назва безслідно зникла з багатьма іншими ідеологічними архаїзмами.

Вершиною ж радянського патріотизму, як жартували на той час, був заклик купувати на всю зарплату лотерейні квитки, і не перевіряти їх. Жарт, звичайно, хоча будь-які жарти із системою, яка знищувала своїх громадян усіма можливими способами — від караль-

ної медицини до концтаборів — давно вже закінчилися. Але залишилася пам'ять про примусову любов до радянської Батьківщини, монумент якої лише сьогодні змінює у Києві свій «національний» образ. «И как один умрем / В борьбе за это», — співали у пролетарському гімні 1917 року, що закликав загинути за радянську Батьківщину. Сьогодні «романтичні» пріоритети змінилися. Так би мовити, схилилися у більш реалістичний бік. «За Батьківщину не треба вмирати, за Батьківщину треба вбивати!» — ось сьогоднішнє гасло українців, які борються на фронті проти російського окупанта.

Свідзінський, Мігасов і російська ракета

...Цього разу поцілили в самісіньке серце місцевої культури. А яка вона, питаєте, в Харкові? Ну, така, що трагедія, яка сталася на напівзруйнованій в результаті удару російської ракети вулиці Пушкінській, що неподалік однойменної станції метро, нарешті, на другому році війни, викликала у міського голови негайне бажання цю саму вулицю перейменувати. Крім того, звісно, влучили в центр колишнього пролеткультівського життя, у справжню пам'ятку 1920–30-х років, що розляглася на цьому відрізку Пушкінської аж до постмодерну 1990-х. Тож, блукаючи руїнами пам'яти, пригадав з цього приводу... Спочатку, звісно, про «вибуховий» випадок з історії, який так само спав на гадку, коли свого часу депутати міськради в Харкові відмовилися перейменувати драмтеатр ім. Пушкіна. У 1904 році харківський пам'ятник російському клясику (без огляду на будь-яку «депутатські» рішення)

підірвала бойовий гурт «Оборона України» під проводом Миколи Міхновського. Навіть вірш про Пушкіна склався, який увійшов до збірки автора сих рядків «Постебня» (2001)

О, цей міхновський харк,
і харч, і мандельштрім!
Гольфштурм усіх надій, що впливли з Європи,
приніс у пляшці лист, а не буденний дрінк —
читали його всі: по літері, по кроплі...

Немає нам газет,
опіній і звітяг!
Нахаркав знову хтось у миску кобзареві,
і грощі на обзак із каси хтось потяг,
тож прагнули свобід, виходить, надаремно.

Надворі ж дев'ятсот
четвертий ніби рік.
І гріх під А.С.П. не класти вибухівку.
Попереду ж УГА і УГС, і кріт
ще вириє для нас під Крутами криївку.

Так само неподалік, на розі Пушкінської та Каплу-нівської — пізніше Червонопрапорної, а нині Мистецтв — побіля Будинку письменників, де Майк Йогансен виграв на більярді в Маяковського, загнавши його під стіл, вже горіло й палало, як оце нещодавно від влучання російської ракети. Володимир Свідзінський, споглядаючи стовп диму від згорілого письменницького архіву в тому самому письменницькому клубі, який, тікаючи у 1941-му підпалили «свої», казав молодшому побратимові, харківському поету Василю Боровому: «Не все згорить!». Згоріло, звісно, не все, адже час-

тина архіву (зокрема архів Вапліте) була врятована і виринула вже в Канаді, хоча сам Свідзінський не вцілів, будучи невдовзі спалений в клуні, разом з колоною арештантів, яку перед стрімким наступом німців гнали з Харкова на Старий Салтів. «В полум'ї був сперовіку, / І в полум'я знову вернуса...» — передбачив поет свою долю.

До речі, дивно, що вулицю, на розі якої усе це відбувалося, не назвали іменем Олега Мітасова, божевільного «пророка», який обмалював всі фасади довколишніх будинків дрібним скорописом своїх «послань». Оце було би по-харківськи, наче фігура отця Федора з чайником на Південному вокзалі! «Жить и работать. Где. На Земле» — нотував на стінах Мітасов, який у тих самих 1980-х частенько стовбичив тут же, на розі Червонопрапорної у своїй вічній фуфайці й вушанці, де не раз ми з приятелем давали йому закурити. Бубонів свою мантру, тупцяв на снігу, балакав неохоче. Його «творчий» спадок суто «харківської» культури соцреалістичного зразка згодом накрила постмодерна хвиля «демократичних» патріотів, які, не зрозумівши шизофренічної суті «пророка», нашвидкуруч кваццали поверх його писань свої «Бред!», «Грязь!» і «Смрад!»

Хай там як, але було щось й чисте в епосі 1990-х, яку ми проживали на Пушкінській. Крім зниклих «знаків часу» на зразок остовпілого (і померлого в божевільні) Мітасова з'явилася нова емблематика слобідської столиці. Наприклад, художник Микола Базиль біля кіоску «Союздруку» на тому самому розі, де й Свідзінський з Мітасовим, і сьогоднішня російська ракета. Розгорнута газета завбільшки із самого художника свідчила про те, що все у нашому пролеткульті гаразд,

і є три копійки навіть на свіжу пресу. Не раз і не два брели ми, розпатлані й розвихрені, попідруки з братом Валером на цьому відтинку Пушкінської дорогою з гастроному до Літмузею, наслухаючи з усіх боків заздрісні вигуки: «Ото бондарі гуляють!» На цьому самому відтинку, де неподалік знаходився цілий Літературний Ярмарок 1920-х років — скопище редакцій пролетарських газет і журналів — водив на екскурсію похмільного Юрія Андруховича з друзями старий місцевий поет Володимир Гаряїв, учень Михайля Семенка, останній учасник «Нової Генерації».

Утім, ніякі не друзі чи ще які місцеві борзописці увійдуть своїми пророцтвами на кшталт свідзінських чи мітасівських до історії слобідської культури, а такий собі загадковий Петро Нейштетер, який у 1990-х і загибель пролеткульту на цьому самому році Пушкінської згадав, і решту сьогоднішніх подій передбачив.

О четвертій годині дня, заїхавши на тротуар, на розі вулиць Пушкінської й Червонопрапорної зупинився фургон з написом «Хліб», — дізнаємося ми подробиці наразі вже нейштетерових «пророцтв». — З кабіни вийшла довга персона невідомої статі, така довга, що й на світі не буває, відчинила задні дверця фургону й залізла всередину. Перед тим, як залізи, персона почепила на дверця оголошення: «Усім, того гідним, пропонуємо екскурсійну подорож до Сірої Землі».

Першим біля фургона з'явився чоловік років сорока, невисокий на зріст, сухорлявий, з сивуватими вусами і сизуватим обличчям. Це був Гудрон Нехатько, мудрий люмпен-міщанин, що пережив фініш радянської влади, як він сам казав, з міні-

мумом втрат. «Великій свині — велике корито», — такий був концентрований вираз життєвої філософії Нехатька. Оскільки він щиро вважав себе великою свинею, то завжди шукав великого корита з добірною поживою і, як правило, знаходив. Нехатько дійсно був свинею, а щодо калібру — великою свинею його можна вважати лише у місцевому масштабі. І поживу відшукував добірну, звичайно, за місцевими мірками.

Надходив недільний вечір. Нехатько опинився в центрі міста невідомо чому й шукав невідомо чого. І от така їрунда перед очима. Нехатько взявся рукою за двері фургона й зазирнув усередину. Фургон був майже порожній. У лівому дальньому куті стояло кілька ящиків для молочних пляшок. Під правою стіною — тапчан з дошок, вкритий брудною потертою ватянкою. На тапчані лежала довга персона, виставивши підошви сорок четвертого розміру просто в обличчя Нехатькові. Нехатько спитав у персони:

— Ти ето, шо ти, мле, за чіпуху повісив?

Персона підвелась, сіла на тапчані й спитала у відповідь:

— А тобі що, повилазило, або читати не вмієш?

— Тю, мле, я те по-людськи питаю, те шо, трудно ответіть?

— Екскурсія буде в Сіру Землю.

— А шо то за Сіра Земля?

— Загірня комуна.

— Ну то сам їжджай у таке дірмо, прізвездяний.

Сказавши так, Нехатько пішов до гастроному. Довга персона лягла на тапчан.

Швидше за все, оголошення пропонувало по-дорож до якого-небудь закарпатського колгоспу. Малоймовірно, що довга персона читала Хвильового. Попри всю його нечемність, Нехатько був правий: їхати з Харкова на Закарпаття хлібним фургоном — справа несерйозна.

У понеділок вранці на розі вулиць Пушкінської і Червонопрапорної люди знайшли спалений хлібний фургон. Мабуть, вночі хтось підпалив. Що сталося з довгою персоною — невідомо.

Як виграти війну

...Пригадується, як на початку сьогоденної війни в Україні серед місцевих інтелектуалів розгорілася дискусія про містико-історичну складову українського визвольного руху, яка завжди була, а тепер ось зникла. При цьому йшлося про всіляких «казкових» персонажів на зразок бойових відьом і войовничих чаклунів.

З одного боку, ситуація нагадала такий самий подив американців після трагедії 11 вересня — де, спитаймося, були їхні хвалені Супермен із Бетменом? Чому вони не врятували Америку? З іншого боку, життя — не комікс і не голлівудський блокбастер, тому мова трохи про інше. Тобто не про кінематографічні фантазії та національний фольклор, а про цілком реальні речі, які нещодавно сприймалися як чергове «містичне» шахрайство.

Справа в тому, що багато чого у світі за всі часи вирішувала віра. Завдяки їй підкоряли міста та створювали імперії. Але також — зупиняли лихо і перемогали ворога. Недарма наука давно вже довела, що думка матеріальна, а наші зусилля волі — бажання пере-

моги і жага до життя — це цілком зрозуміла енергія думки. Так званий егрегор, коли сила волі цілого народу допомагає перемогти ворога. Чому ж запитаете, Друга світова тривала так довго, якщо про перемогу мріяли мільйони людей? Можливо, через те, що не менше людей мріяло про цілком протилежне? І в цьому зіткненні чийсь егрегор на той час просто виявився сильнішим.

Можливо, це все смішні фантазії, хоча автору в Харкові давно не до сміху. Щоденні жертви від обстрілу російських ракет викликають зовсім інші почуття. З іншого боку, якщо ми не можемо що-небудь пояснити законами природи, це не означає, що вони не працюють — просто ми ці закони ще не знаємо. Війна ж нагадує нам, що мир варто наближати всіма можливими способами. Наприклад, про перемогу в Україні сьогодні не варто мріяти — цю війну, як показує досвід, «виграє» лише бажання перемогти ворога, вигнавши його зі своєї країни. Іншого завдання у чаклунів із відьмами, якщо вони справді існують, бути не може.

Пес Патрон і кіт Бучик

У дитинстві я любив читати пригоди та фантастику. Люї Буссенар, Фенімор Купер, Жюль Верн. Пізніше виявилось, що такі ж книги читали діти сто років тому. Згодом усе змінилося. Фантастика стала радянською, у ній навіть на Марсі перемагали більшовики, а комунізм будували на дні океану. Залишалися пригоди, які все більше нагадували життя не столітньої давнини, а сьогоднішнє, актуальне. Про яку наші маленькі предки навіть не здогадувалися.

Сьогодні війна в Україні прийшла навіть у дитячу літературу. І вже не Буссенар із Купером — і навіть не Ремарк із Гемінгвеем — формують свідомість маленького читача. Казки на ніч йому розповідають нові герої, які пережили окупацію, як кіт Бучик із книжки Олени Фінберг та пес Патрон, який працює сапером у книзі Зоряни Живки. У випадку зі згаданим Бучиком, наприклад, авторка знайшла адекватну мову, щоб розповісти дітям про страшну трагедію, що трапилася в селі Буча, де російські окупанти розстрілювали мирних жителів. Причому розповісти так, щоб розповідь не стала додатковим травматичним досвідом. Здається, коли про це розповідає кіт, то ця розмова не така страшна. Хоча як сказати. Кіт Бучик, який пережив окупацію, полон, фронтові будні, розповідає дітям про мир та війну. А також про свою нелегку долю: «Я так розчулився біля ведмедика, що не побачив кремезного чоловіка, який забіг у кімнату, — розповідає він свою історію. — Груба, сильна рука схопила мене за загривок. «Ба, вот так находка. Какая шапка выйдет», — почув я. Він міцно зв'язав мене, ледь не задушив. Схопив і ведмедика, миттю закинув нас обох у відкритий люк потвори-машини. З диким гуркотом ми поїхали від мого дому. Далеко-далеко... Скільки днів були в дорозі — не знаю. Я ледь дихав, не їв, не пив, не спав. Розумів, що не подолаю цієї біди. Інколи ми зупинялися на короткий час і знов їхали, їхали, їхали...». Разом із побратимами герой книги робить усе можливе, щоб ця війна на нашій землі стала останньою.

Таку ж віру в серця маленьких читачів вселяє Пес Патрон — улюбленець дітей та дорослих, таліс-

ман Державної служби України з надзвичайних ситуацій. Він допомагає саперам знешкоджувати ворожі вибухові пристрої. Ну а книга Зоряни Живки про нього — своєрідна автобіографія Патрона. Захоплююча історія, яка надихає мріяти, вірити та перемогати! Навіть тварини знають, наскільки це важливо для українців.

Розмова з таксистом

...У нашому місті є райони, куди можна дістатися тільки машиною. Необов'язково це має бути таксі — тим більше цього разу, коли водій принципово не взяв грошей, дізнавшись, що їду відвідати знайомого діда.

Дорогою зазвичай розговорилися. Виявилось, що від початку війни Сергій — так звали водія — фактично живе у своїй машині, намагаючись забутись у роботі таксистом. Квартира зруйнована, до гуртожитку селитися не став. У батьків все набагато гірше. Яюсь вранці обоє пішли до підвалу перебирати картоплю, а коли закінчили — не змогли вибратися: вихід був завалений вибухом. Добре, що сусід бачив, як вони спускалися і викликав рятувальну службу. Вибралися нарешті нагору — а хати нема. Знесло ракетним вибухом. «Живуть тепер у Німеччині, як на іншій планеті», — закінчив Сергій свою розповідь, і я замислився над тим, скільки таких історій, які не потрапляють в офіційну хроніку, доводиться вислуховувати щоразу. Саме такі, прості та зрозумілі, але через це не менш страшні, розказані звичайними, «неофіційними» людьми.

Загалом різниця меду тим, про що повідомляють у новинах і тим, що відбувається насправді, іноді ве-

лика. Це і зрозуміло — кому цікаві історії зруйнованих будинків, якщо довкола руйнуються долі. Але якщо в місті в результаті ракетного удару обрушується багатоквартирний будинок, і жертв при цьому чимало — і загиблих одразу, і під завалами, які розбирають аварійні служби — то за містом дещо інакше. У передмісті, в приватних будинках, де менше уваги з боку будь-яких служб (не лише інформаційних), життя часто залежить від уваги сусіда. Побачити, допомогти, вчасно попередити. Адже сирену тут не чути, а «прильоти» трапляються такі самі.

«Живий твій дід?» — запитав водій, коли я вже повертався. Він, виявляється, так нікуди й не поїхав, чекаючи на мене неподалік.

«Живий», — озвався я, сідаючи в машину. Старий мистецтвознавець, якого я відвідував, — так само, як батьки Сергія — здавалося, жив у своєму власному світі. Тим і рятувався — від війни, забуття, негараздів. Він із захопленням розповідав про свою нову книгу, яку писав, сподіваючись, що її обов'язково видадуть у новій післявоєнній Україні.

«Адже видадуть?» — перепитав він, прощаючись.

«Неодмінно», — запевнив я його.

«Як на іншій планеті...» — похитав головою мій водій і піддав газу.

Називати речі своїми іменами

Своєрідна «декомунізація» у творчості сучасних українських письменників розпочалася давно. Ще в 1990-х роках, коли розвалився Радянський Союз, розпалася й хвалена «дружба народів» у літературі. Так само єдина територія, на якій жили українські радян-

ські автори, якими, у свою чергу, керувала Спілка письменників, розсипалася на суверенні центри культури. Наприклад, Слобожанщина із центром у Харкові чи Галичина із центром у Львові. Зрозуміло, що всі вони мали свою місцеву, національну традицію, яку намагалися зберегти в рамках української держави. Тоді як сьогоднішній плян Путіна щодо денационалізації України — знищення української нації в принципі. У цьому різниця між двома стратегіями

Звісно, втішає, що згадана культурно-географічна ревізія у текстах українських письменників 1990-х років нехай хоч і пізно, але таки зникається вже з офіційною практикою декомунізації, яка сьогодні триває в Україні. Переіменовуються вулиці, що носять імена російських діячів (як правило, катів українського народу), зносяться пам'ятники вождям, стирається пам'ять про тоталітарне минуле — на вуличних вивісках, міських муралах, та й в головах підростаючого покоління.

У тих самих авторів, хто у 1990-х відроджував суверенну Україну у своїх текстах, несподівано з'являється щось на кшталт другого дихання. Їхнє бажання в черговий раз каталогізувати реальність і хоч якось упорядкувати навколишній світ, який останнім часом розсипався на тисячі уламків, цілком зрозуміле. Тактика ревізії пам'яти, історії, творчості може вплинути на подальші стратегії відновлення нашого мирного життя. Адже назвати ту чи іншу річ по-своєму, означає привласнити її, чи не так? Наприклад, відомий письменник Василь Махно з Тернополя, який давно вже мешкає у Нью-Йорку, видає в Україні «Енциклопедичний словник імен, міст, птахів, рослин та всякої вся-

чини». Навіщо? Виявляється, це чергова «книжкова» ревізія особистісних цінностей, якою ділиться з нами автор. Бачення світу, себе, світу у собі, себе у світі. Закладений Борхесом принцип діалогу культур, у цій книзі розгортається з арифметичною прогресією. Адже в будь-яких енциклопедіях час спресований — тут також.

На жаль, у житті все не так, і та сама війна, інформацію про яку в книзі можна переглянути за хвилину, триває в Україні вже який рік.

А серце ногу волочить

...Найгірше, коли починається депресія. Тому головне, не піддаватися, залишаючись у прифронтовому місті, у мешканців якого стільки радощів — увімкнули міський фонтан, відкрили зоопарк, влаштували дитяче свято у торговому центрі. Звичайно, коли при цьому виє сирена і прилітають ракети, не так радісно, але потім знову сходить сонце, і всі поспішають у своїх справах. Місто нагадує мурашник, куди іноді падає запалений сірник, кинутий туристом. Починається метушня, але загалом життя продовжується, і на жертви вже особливо ніхто не зважає.

У місті багато молодих вояків. При мені двоє хлопців у медичному центрі попросилися на прийом до лікаря. Їх відпустили зі служби лише на один день. Потрібного фахівця цього разу не виявилось, і хлопці мовчки пішли. Чи повернуться вони ще раз? Ніхто у місті-мурашнику не знає.

Залишаючи свої книжки, виходиш у спеку та холод, вітер та дощ, і йдеш обходити територію. Це гро-

мадська робота, вона не оплачується. Про твою службу ніхто не знає, але тебе знають усі — тут мало хто добровільно підтримує лад. В один із таких обходів собака запідозрив у темряві незнайомця — тоді недалечко хтось стріляв, і поліція ловила стрільця. Пес рвонувся, нога послизнулася на мокрій землі, і внаслідок — болюча травма. Про яку теж ніхто не знає. Живи тепер із нею, оскільки фахівці, одного з яких не дочекалися молоді бійці, можливо, і є, але їхні послуги коштують дуже дорого. Ідеш тепер життям, а серце ногу волочить. Думаєш, все ще нічого, згадуючи героя роману одного знайомого донецького письменника. «У нас ще щось залишилося! — запевняв він. — У нас ще є Дієго Веласкес, Маркес, медсестра Зоя, три сотні у сховку, й новий дивовижний стетоскоп! — Іди в дупу, — казало серце, — кидай це все, у тебе є ще крихітний шанс».

Сьогодні цей шанс — не кинути все і поїхати, а витягнути сірник з мурашника, що горить, врятувати хоча б одне життя, абияк добрести, нарешті, до хати. Немов кульгавий лорд Байрон, що загорнувся в плащ і гордо повертається до свого портвейну і своїх кросвордів. А серце ногу волочить...

Вбивці ви дураки

В Україні сьогодні масово позбавляються російської культурної спадщини. Викидають книжки, зносять пам'ятники, забороняють пісні. А може, й не було ніякої російської культури? Її давно вже вбили, розстріляли та вивезли з країни. Перевдягну, як Керенський, у жіночу сукню. З фанерною валізкою,

де гримить помазок для гоління, як у Довлатова чи Бродського. Геть із вишневого саду, в якому залишилися лише лякеї, погані дороги та дурні, немов у Чехова з Гоголем. «Убийцы вы дураки» — пам'ятаєте у Введенського? Адаже він теж встиг утекти. Не упливти на кораблику, наколотому на злодійській руці, як у Льоньки Пантелеева, а обернувшись мандрівним собакою, кістки якого знайшли в його татарській могилі.

Всередині 1990-х, працюючи в Художньому музеї, я щоранку виносив стілець на балкон другого поверху, сідав і дивився вниз — на останній шлях російської культури. Саме тут її виводили з будинку навпроти, як згаданого Введенського, щоб або спалити у в'язниці НКВС неподалік, де перед наступом німців 1941-го року згоріло 1200 осіб, або пустити далі арештантським етапом до Сибіру. Куди, кажу ж я вам, мало хто доїжджав, залишаючи дорогою лише могильні собачі кістки для дослідників та міжнародного трибуналу. Тобто «для бібліотек і диваків», як писав Ленін, забороняючи футуризм.

Вбивці ви дураки... Саме так, без розділових знаків, було у Введенського. Країна й без того була поділена на тих, кого вбивали, і тих, хто вбивав. Можливо, російська культура залишалася із третіми — із тими, хто писав доноси? З письменниками, питаєте ви? Адаже саме їм видавали евакуаційні талони, як і решту пільг на життя в радянській тюрмі народів...

Як завжди, мовчить Русь, немов у Гоголя, не дає одвіту. Та й не почути нам його, якщо навіть схочемо, через гуркіт вибухів та кулеметну стрілянину. «Время

пулям по стенам музеєв тенькать», — передбачав Маяковський майбутнє своєї культури, яке Росія вбиває у сьогоднішній війні проти України.

Босх та зламані ребра

Мій німецький друг, який тридцять років тому втік з Росії, пише в Берліні психоделічну прозу. У ній спочатку відбуваються цілком реалістичні — і навіть автобіографічні — події, а потім обов'язково стається кошмар, що ніби зійшов з полотен Босха. Герої цієї прози — власне, як і її автор — живуть у коконі страху на тлі мирних європейських пейзажів. Страху погромів, тортур, приниження. Виявляється, тоталітарна травма живе у багатьох із нас. Вона — це впевненість в тому, що кожен може бути схоплений, розмазаний по бетонній підлозі, а слід його змитий і викинутий у відро. Хай там як, але свого часу щось подібне мені довелося випробувати на власній шкурі.

Як знати, в Україні донедавна було дві поліції — стара та нова. У старій працювали ще радянські кадри, які часто звинувачують у всіх своїх бідах незалежність України, яка вийшла зі складу Радянського Союзу. У нову — прийшли молоді хлопці та дівчата, які бачать реальність по-іншому.

Цього разу мене спинила на нічній вулиці стара гвардія. Жодні запевнення у лояльності і навіть порожні кишені не допомогли. А згадка про те, що я редактор українського журналу, лише погіршила мое становище. «Ах, українського!» — зраділи полісмени і потягли жертву до відділку.

Ані протоколу, ані дзвінка рідним, ясна річ, «не полагалось». Тільки вийняти шнурки з черевиків, зняти ремінь, щоб не повисівся у камері — і за ґрати. І це за два кроки від пам'ятника Незалежній Україні! Я штовхнув одного, відкинув другого і, вискочивши за двері, кинувся тікати нічною вулицею. Але чи далеко втечеш у спадаючих штанях і черевиках, що злітають... Наздогнали, повалили, притягли назад. Вже в камері пристебнули наручниками до батареї і почали бити палицями по ребрах. Далі все як у тумані.

Вранці, вийшовши з відділку, я мав проводити знайому на літак до Америки. Вона везла з собою якісь сувеніри, які могла не пропустити митниця, і їй довелося б кинути біля турнікету. Звісно, я допоміг. Дотяг валізи, скрегочучи зубами від болю в зламаних ребрах, посадив у літак. Сувеніри, слава богу, пропустили.

Після того я довго дивився в небо, розмірковуючи над тим, чи зміг би теж полетіти. Втекти з України, забути про кляту тоталітарну травму. Для цього достатньо було лише розповісти про те, що сталося. Чого я, до речі, досі так і не зробив навіть у розмові з моїм німецьким другом. Тепер ось розповідаю...

Може, це недобре?

...У 1916 році дружина художника Фаворського писала чоловікові на фронт: «Любий мій, у нас багато справ, а прислуга не годиться: у покоївки нога болить, куховарка пішла до чоловіка (з війни прийшов), няня йде до брата, і ми з бабусею ледве впоруємось. Але все ж таки я співаю вранці, іноді навіть за працею (нічо-

го?), а частіше коли йду лісом — те що на душі в цей день... Написала і закреслила, навіть не знаю, чи можна так співати, може, це недобре?»

Сьогодні в Україні, розділеній на два табори — які сидять у кафе та в окопах — таке питання постає постійно. Може, це недобре, що хтось помирає на фронті, а ми тут живемо, і навіть ходимо на концерти та в кіно? Може, це недобре, що продовжують складатися вірші та виходити книжки, що знімається кіно, а на концертах звучить музика...

Хай там як, але не варто забувати, що настрої мирного населення в тилу — це дуже важливо. І психологічне здоров'я — насамперед. Чи здорові ми в місті, в яке регулярно летять ракети? У якому не встигають лагодити електрику, латати дороги і вставляти шибки у вибиті вікна. «Бум!» — кажуть сьогодні діти, почувши вибух неподалік, і продовжують гру у пісочниці. Це, звісно, страшно, але до війни звикають. Точніше, до воєнних буднів, які — як би це точніше сказати — заважають мирному життю. Заважають спокійному сну, походу на базар, навчанню у школі — хай навіть в онлайн-форматі.

Звинувачувати людей у тому, що вони хочуть жити, звісно, не можна. Адже саме за це право борються на фронті українські герої. Їхні родини чекають їх вдома. Дружини господарюють, гуляють з дітьми, можливо, навіть співають пісні, як дружина Флоренського. Сумний жарт, звичайно, але це якраз нормально, це добре — на війні легше, коли знаєш, що вдома на тебе чекають, і всі здорові — фізично та морально. Тоді є сенс воювати, є сенс звільняти захоплені ворогом території, щоб і там — співали та посміхалися. І найголовніше — знати, що так і має бути, бо це правильно.

Всі жують

...Аналогії з тим, як було минулої війни, трапляються в Харкові на кожному кроці. А як було, питаєте? Та майже так само — вистачало і патріотів, і таємних агентів, які залишилися вірні своєму покликанню — нищити українське життя. Отруювати колодязі, підривати мости, сіяти паніку серед населення, яке нарешті зажило мирним життям. За що його після війни ще й масово хотів вислати у Сибір сумнозвісний маршал Жуков. Мовляв, нехай українці, що залишалися під німцями, за Уралом будують свою Україну.

Те саме, до речі, декларують сьогодні в Росії його правонаступники. Тим часом у згадані роки — аби поглянути на «життя з німцями» — до прифронтового Харкова завітав відомий письменник Улас Самчук. Нотатки з цього чотириденного візиту він видрукував у своїй тодішній газеті «Волинь», а вже у 1992-му році їх вперше передрукував харківський журнал «Український Засів», який редагував автор сих рядків. У дещо зміненому вигляді вони також увійшли до спогадів Самчука «На коні вороному».

«На третьому році війни ви несподівано аж у Харкові бачите ковбасні зі справжніми ковбасами, що висять по стінах, мов коралі, і ви можете їх за певну в'язку советських (тут все ще гуляють советські карбованці) купити без ніяких карток, — згадував автор репортажу. — І бачите навіть сало... Ха-ха! Українське сало! І навіть зрідка масло. І повно-повнісінько парфум і мила «Теже», «Украинская Ночь». І лимонад, лимонад, лимонад... І навіть пиво. Але й ціни. Це ж треба міхи карбованців, щоб за обід платити сотню цієї ва-

люти, і, незважаючи на це, вже здалека видно повні-повнісінькі ресторани веселих харків'ян і харків'янок, зайнятих поїданням вечері».

Отже, «всі жують», як уточнював Самчук у своїх репортажах з Харкова. Хіба не так відбувається нині? Мабуть, не зовсім, і дещо все ж таки змінилося. Для порівняння можна зазирнути в книжку Володимира Гінди «Нацистська окупація України», написаної на основі архівних джерел та спогадів, де висвітлено невідомі досі сторінки історії України згаданого періоду. Тож допитливий читач знайде унікальну інформацію про побут українців за німецької влади, дізнається про тогочасний кримінальний світ, корупцію поміж чиновників та спекуляції серед населення, про боротьбу німців із самогоноварінням, роботу українських театрів, шкіл, стосунки цивільного населення з радянськими партизанами, про спроби гітлерівців ліквідувати колгоспну систему тощо. Значну увагу автор також приділив діяльності українських націоналістів під час окупації та репресіям німецької влади проти них.

Ніколи б не подав руки

...Але найголовніше питання, яке виникає попри всі «націоналістичні» інсинуації — це те, як йому вдалося бути таким популярним водночас серед геть різних людей? І любили його не просто домогосподарки, вдови і навіть одна жінка зубний технік, як героя відомого роману, а набагато більше — від гіпі до пацифістів, від європейських інтелектуалів до екоактивістів.

Зокрема щодо Гессе — а саме про нього мова — найважливішим фактором для всіх його біографів була харизма, до того ж він повинен був мати дещо спільне з автором. Тобто паралельні історії з «живого» життя вітаються. Утім, саме їх у багатотомному виданні Гессе, який автор сих рядків свого часу виграв у вікторині на обласному радіо, було небагато. Звісно, до цього видання увійшли всі відомі художні твори Гессе — від «Степового вовка» до «Роздумів», і лише заключний, сьомий том містив листування письменника. І вже там знайшлося дещо «харизматичне». Адже Герман Гессе — непростий автор, який вимагає від читача активного співпереживання та співтворчости. І бажано, нагадаємо, щоб при цьому існувало щось спільне.

Так, наприклад, у книжці «Обрій духу тільки у дорозі. Історія життя Германа Гессе» Алоїза Принца нам нагадають, що життя письменника — захопливе, як романи, що їх він пише. Від щасливого дитинства до спроб самогубства і лікування у клініці для душевнохворих у юності, від ранньої пейзажної лірики до філігранного роману «Гра в бісер» — автор біографії веде нас лабіринтами письменницької долі, сторінка за сторінкою наближаючи до розуміння «відлюдькуватого дивака» Германа Гессе.

А в голові тим часом бринить лише одне, а саме — чим пояснюється феномен будь-якого творчого одинака, не лише автора «Степового вовка». Це насамперед «неробство», яке зазвичай і є тією «спільною» рисою, про яку кажуть біографи. Сам письменник відверто визнавав, що жоден робітник ніколи б не подав йому руки, якби дізнався, як багато часу — годин, днів, а то й тижнів — він іноді витрачає на справжні дурниці, бездумно спостерігаючи за «живим» життям довкола...

Боюся померти без тебе

...І все-таки тридцять років незалежності дали свої плоди, і в Україні вже виросло кілька поколінь дітей, які мислять інакше, ніж їхні однолітки в минулому. Раніше на все місто могла бути одна-дві школи з навчанням українською мовою, тепер уся освіта в країні — українська. Пригадується, вчителі могли навіть дізнаватися у дітей значення того чи іншого слова українською, оскільки ті з першого клясу школи навчалися українською, а вчителі були старої, радянської закваски. І нічого, пристосувалися.

Те саме — щодо інших національностей. У Радянському Союзі, наприклад, були дуже популярні анекдоти про євреїв та грузинів, вірменів та чукчів, а також про німців, американців та китайців. Сьогодні різниці за національною ознакою в українських школах немає. Діти просто не помічають її. За однією партою може сидіти афроамериканець і кореець, які вже народилися в Україні, і це нормальне явище. Раніше батьки за можливості намагалися не віддавати таких дітей до звичайних загальноосвітніх шкіл, знаходячи альтернативні варіанти навчання.

Змінилося, відповідно, і ставлення дітей — до школи, родини та навіть до мами з татом. Адже раніше як було? «Якщо загубиш рукавички, додому можеш не повертатися!» — попереджали батьки дитину, відпускаючи на прогулянку «Тільки не кажіть мамі, що я вмираю — вона сваритиметься!» — просила дівчинка лікаря.

А сьогодні? Діти не бояться батьків, перестали ненавидіти школу, стали нормально сприймати ровесників іншої національності у своєму клясі. І це при тому, що в сім'ях — з живими бабусями та дідусями, які виховують по-старому — мало що змінилося. Но-

вим стосункам навчає школа, громадська думка (яка раніше анекдоти про «іновірців»), і, звичайно ж — нішня військова ситуація.

...Ось, наприклад, історія з соціальної мережі. Дівчинка років семи біля крамниці плаче навзрид. У місті виє сирена повітряної тривоги, і перехожі навкруги звично прискорюють крок. Нарешті, мама дитини виходить із покупками і простягає доньці якусь плюшку. «Ну, чого розплакалася?» — розгублено питає вона, беручи дитину за руку. «Я боялася... Я боялася померти без тебе», — відповідає дівчинка та посміхається крізь сльози.

Завіса, панове. Наше місто — це театр щоденних прифронтових дій.

Поки ще живий

Ставлення до смерти під час війни, безперечно, змінюється. Не так швидко як до ворога, з яким до останнього моменту є надія домовитися. В Україні, наприклад, де російські ракети регулярно знищують мирне населення, дехто все ще вірить, що деякі області не обстрілюватимуть. Що в Росії є якісь таємні домовленості з Польщею та Румунією щодо розподілу України, за якими їм віддадуть прикордонні території разом зі Львовом і Тернополем. Але ракети б'ють і туди, тож ставлення до ворога змінює будь-яку конспіралогію на відверту ненависть, оскільки мета у ворога — знищення не територій, а українців, які там живуть. Причому всіх без винятку і без будь-яких домовленостей.

Смерть — це інше. І якщо навіть до ворога в українському фольклорі ставляться зменшувально-пестливо («воріженьки»), бо українці — взагалі мирний народ,

то смерть — це серйозна філософська величина. До неї звикають, з нею розмовляють, її намагаються зрозуміти, щоб уникнути за мирного життя. Її приймають як неминучість, і тому з нею живуть, щоб не померти. Парадокс, але тема смерті проникає у всі сфери життя в сьогоднішній Україні, де війна не припиняється ані на мить навіть у таких «мирних» галузях, як література та мистецтво.

У центрі прифронтового Харкова, наприклад, відбулася презентація скульптури під назвою «Крилата ракета». Її створив студент місцевої художньої академії із уламків російських ракет, якими обстрілювали місто. Створював цілий рік, ховаючись від обстрілів у своїй майстерні. Статуя нагадує Залізну людину з американського фільму про супергероя, який рятує планету від лиходіїв. Красиво, звичайно, але чи краса сьогодні врятує світ? Найімовірніше, нам нагадують, що краса — це, на жаль, страшна сила. Як і смерть, яку хоч як прикрашай, вона залишається безжальною.

Але любов до прекрасного — не до смерті! — залишається головним для українців навіть на війні, де смерть стає звичною справою. У харківській художниці купили картину, попросивши надіслати її до Бахмута. «Хочу побачити її зблизька, поки ще живий», — написав у повідомленні український вояк. Що може бути прекрасніше і страшніше?

Вірші від болю

...Публіцистики на тему війни у сучасній українській літературі з кожним днем стає дедалі більше. Чимало також прози на цю злободенну тему. Щоправда, здебільшого це документальні повісті та оповідання, але воєнний час, як знати, змінює будь-які формати, не лише літературні. А як щодо поезії?

Здавалося б, що може бути легше — пиши про те, що бачиш, а вищезгаданий час сам розбереться, що з того — поезія, а що — рефлексії на тему війни. Насправді це не зовсім так, адже з певною майстерністю (а бажано й професійно) оформити свої думки, надії та переживання, щоб вони стали зрозумілими для всіх (або хоча б для деяких) — на це треба неабиякого хисту. Можна сказати, що авторка книги віршів «Відчаєспинне» Наталка Маринчак його має — поезія цієї харків'янки завжди була «жіночою» (і жіночною), але в даному випадку вона звертається до нас (кричить, молить, тихо шепоче) різними голосами своїх героїв.

Ці вірші недарма позначені видавцем як духовне «знеболююче», покликане заглушити біль, але не пам'ять про нього. «Основні діючі речовини — молитва за своїх; прокльон для ворога; шана тим, хто в окопах. А ще — любов, любов, любов». Зрозуміло, що поезія у збірці цілком реалістична, бо часу на «високе» осмислення подій минуло небагато, тому тут немає ніякого символізму і «романтики війни» — усе вкрай просто, як це буває насправді. І не чекайте наразі чергової клясичної «розірваної тиші», яку в харківської поетки заступила цілком буденна «розірвана навпіл корова». Хоча якраз про тишу, мабуть, найкраще.

як у вас
наче цілі електрики досі немає
у сусідньому домі стирчить одоробло від града
я сьогодні змінюла собачого
корму на хліб
ми малюємо вдома
рятуємось тільки
піснями
коли сильно гримить то співаю усе голосніше
найстрашніше це що
найстрашнішою стала колись омріяна тиша.

Авторка книги впевнена, що її вірші — це ліки від болю, розпачу, розчарування. Нам залишається лише повірити та прийняти їх для того, щоб хоч якось пережити війну та її наслідки.

Мене любила Віра Іванова

Минулої війни Харків кілька разів переходив з рук в руки. Його поперемінно займали то німецькі, то радянські війська. «Меня любила Вера Иванова. / Наверно, город снова отдадим», — цитував місцевий поет Леонід Лиман рядки з листа радянського солдата. І справді, німці двічі захоплювали Харків.

Що буває сьогодні, коли до міста вступають російські війська? Досвід Бучі нагадує, що нічого хорошого. Терор мирного населення, вбивства, пограбування, насильство. Одразу ж виявляють активістів. До вчителів української мови приставляють варту. Завозять до шкіл російські підручники. Українських патріотів розстрілюють, як це було з поетом Володимиром Вакуленком. Його тіло знайшли у колективній могилі, а щоденник, закопаний у дворі, уцілів.

На початку цієї війни ще вірили — Харків не зруйнують, він важливий для російської влади. Насправді руйнували та руйнують насамперед школи, адже основне завдання Росії — знищити українську культуру. Сама Україна важлива для неї лише як територія. Без українців.

Історія, як бачимо, повторюється. І мова навіть не про схожі пляни Гітлера під час Другої світової війни, який збирався заселити німцями простори СРСР. Диявол війни ховається у дрібницях — знайомих, звич-

них, таких, що не стираються з пам'яті. Наприкінці минулої війни у звільнених від німців містах на парканах розвішували скриньки на зразок поштових — для доносів. Радянська влада так само, як її сьгоднішні російські правонаступники, виявляла активістів, які відроджували за німців українську культуру. «Ось цей!» — вказали сусіди на авторового діда, який очолював у місті українське підпілля, і його забрали на каторгу до Казахстану, де він десять років махав кайлом на уранових копальнях.

Хто були ці люди, які написали за часів Великого Терору 1930-х, а також після Другої світової тисячі доносів, як про це свідчить офіційна історія? Це був «радянський народ», з якого геть-чисто вибили поняття «національного» — українського, грузинського, литовського. Тільки російський Старший брат мав право пасти, наче овець, «малі народи», чим він і мріє знову зайнятися вже сьогодні, після війни з Україною.

Коли не стане Росії

...Я завжди вважав, що жінки кращі за чоловіків. Вони знають, куди йдуть. Чоловікам, як правило, складають список — покупок, щоденних справ, іноді цілого життя. Зрозуміло, що це залишки матріярхату, проте воно існує й досі.

На початку війни жінки в Україні — немов згряя лебедів — знялися з насиджених місць і разом із дітьми відлетіли в чужі краї. Чоловіки залишилися самі, вирішивши, що так треба, і що так буде краще. Але для кого? Для того, хто воює — так, адже тепер згаданий «список справ» для них складає командир,

і думати про життя не треба. Тільки про смерть. Для тих, хто не пішов на фронт, а залишився в тилу, самотність виявилася не менш складним випробуванням. Вони ходять (чи ні) на роботу, сидять у кафе чи дивляться футбол по телевізору. І це не стереотипи щодо чоловіків — вони навмисно використовують ці зручні штампи, оскільки головна «керівниця життя» та господиня — не поряд, далеко, і щоденних завдань вони не мають.

А як щодо жінок? Вони звично налагоджують побут закордоном. Віддають дітей до школи, самі вчать мову та шукають роботу. Не те щоб їм не вистачало на життя соціальної допомоги, просто це саме життя більшість із них звикли влаштовувати самі. Тому коли період депресії минає, вони починають оживати — займатися громадською роботою, придивлятися до місцевих порядків, іноді навіть шукати іншого чоловіка.

Жінки виявляються далекогляднішими навіть у політиці. У цій галузі вони теж знають, «куди йти» та на що сподіватися. У себе вдома багато хто з них — і це правда! — щодо своїх чоловіків сповідували шляхетний принцип: «Навіть якщо весь світ буде проти тебе, я стану в тебе за спиною і подаватиму набої». А тут, у чужому краю? Адже кохання насправді не зникає — змінюються лише партнери. Не зникає у жінок і здоровий глузд, і турбота про дітей, і думки про майбутнє.

«Коли ви повернетесь?» — спитав я в дружини, сподіваючись, як і всі в Україні, на зустріч після закінчення війни. «Коли не стане Росії», — була мудра відповідь. В якій, здається, укладено не лише закон

свавільного матріярхату, але й усі принципи сучасної геополітики із життєвою філософією включно. Адже тільки знищивши Зло можна сподіватися, що воно більш ніколи не відродиться.

За що воює Україна?

У цю війну дезертирів із фронту в Україні небагато. Минулої тікали з війська частіше. Втім, є щось, що, знов-таки, поєднує Другу світову із сьогоднішнім повномасштабним вторгненням російських військ в Україну.

Так вже склалося, що Україна завжди була змушена боротися проти когось. Не за щось, а саме проти — ворога, окупанта, неприятеля. Вважалося, що ідея, яку варто захищати, і так зрозуміла. Особливо вона була зрозуміла за часів Радянського Союзу, коли про ідею говорили з кожної трибуни, співали у піснях та проголошували за столом. Гасло було таке: «За нашу радянську Батьківщину!»

У 1942-му році Харків був повний дезертирів, що втекли з Червоної армії. Здебільшого це були представники інтелігенції — поети, письменники, літературознавці — які, на відміну від радянського пролетаря, знали причини Великого Терору 1930-х та ціну сталінської «дружби народів». Життєва правда круто розходилася з офіційною пропагандою, і бажання жити у вільній Україні, а не в радянській «тюрмі народів», як здавна називали і російську, і радянську імперію, перемагало всі труднощі на шляху дезертирів додому. На той час до Харкова повернулися поет Олекса Веретенченко, прозаїк Дмитро Нитченко і на-

віть відомий науковець Віктор Петров, якого пророкували у президенти нової України.

Хто хотів, той знаходив вихід залишитися у місті, уникнувши і примусової евакуації, і обов'язкової мобілізації. На таких полювали радянські спецслужби. Не врятувався від них український поет Володимир Свідзінський, якого разом з іншими арештантами спалили живцем у клуні за містом, та росіянин Олександр Введенський, який помер дорогою на радянську каторгу за нез'ясованих обставин.

Донедавна багато хто хвалився — мій дід-українець пройшов усю війну до Берліна. А за кого він воював? Проти кого — це зрозуміло: Гітлер, фашисти. А ось за що і заради чого? Тому що гасло «За Родіну! За Сталіна!» — це не про Україну. Отже, особливо хвалитися нічим? Більше того — захищати силу, яка за всі часи нищила твій народ, влаштовуючи голод та геноцид, як в Україні 1930-х. Сумнівна ідея, за яку навряд чи варто жертвувати життям. Ось чому фронтовики завжди так неохоче розповідали про війну, яка закінчилася для України черговим примусовим «миром» в імперії Сталіна. Не хотілося б, щоб це знову повторилося вже за часів сьогоденішнього російського диктатора.

Лист до брата

Колись давно мама написала листа моєму старшому братові. Він поїхав на канікули до бабусі, далеко на захід. Його, ще підлітка, відправили самого, доручивши провідниці вагона, і він всю ніч не спав, записуючи станції. Чимось це нагадувало історію Хлоп-

чика-мізинчика, який розкидав хлібні крихти в лісі, щоб знайти дорогу назад.

«Я рада, що тобі там добре, — писала мама 12-річному братові. — У нас теж все гаразд. Грошей, що правда, немає. Ти скажеш «як завжди», і будеш правий. Натомість ми купили малюкові червоний плащик від дощу. Радий страшенно». Малюк, що пише сьогодні ці рядки, на той час бавився залишеними братом іграшками — автоматними гільзами, які служили йому солдатиками, та коробкою від взуття, що імітувала вантажівку. Радянське дитинство було бідне, а зарплати акушерки та інженера ледь вистачало на скромне прожиття. Натомість радянські космонавти літали в космос, а в Америці знову вибухнула криза. Життя було водночас прекрасне і жахливе. Насправді просто абсурдне.

«Ми з татом дуже скучили, — писала мама. — А ти? По-моєму, ні, значить тобі там добре». Брату справді було добре з дідом, колишнім політв'язнем, який дивом уникнув смертного вироку за участь в українському підпіллі. Врятувало те, що слідчий, дізнавшись, що дід — відомий художник, приніс у камеру фарби, і той написав його портрет. І розстріл замінили на каторгу. Ще багато чого розповідав старий моєму братові, і додому той повертався дорослим і сповненим рішучості... малювати.

Іноді мені здається, що мама любила мого брата більше, ніж мене. Це й зрозуміло, адже вона народила його замолоду, вони й спілкувалися на рівних, немов ровесники. Різниця у віці у нас із братом була близько десяти років, він був мені кимось на кшталт батька. Навчав їхнього спільного з мамою малюка у чер-

воному плащику — читати, танцювати, битися. З батьком вони не ладнали, адже познайомилися, коли братові було більше трьох років — до того батько був в армії. Стільки на той час служили в Радянському Союзі, а на флоті — аж п'ять. Коли батько повернувся — на пероні його зустрів цілком сформований чоловічок.

Розпитати б їх усіх сьогодні про те непросте життя. Тільки ось нема вже кого питати. А малюк ще живий, та сивий.

Репресована пам'ять

...Одного разу до нас у гості приїхав мій дядько з Києва. Перед цим ми щойно перебралися до нової квартири в одному із «спальних» районів Харкова. У старій хаті залишилася тільки наша бабуся — дворянка, яка закінчила на початку століття Інститут шляхетних дівчат, і яка пережила революцію, дві світові війни та два голоди — 1933-го та 1947-го років. До неї за звичкою іноді приїжджали слуги з її колишнього поміщицького маєтку, відібраного радянською владою у 1917 році. Я ще пам'ятаю вцілілий посуд з фамільним гербом і постільну білизну з вишитими вензелями.

Дядько, що приїхав, не знав нашої нової адреси, а бабуся забула назву вулиці. Пам'ятала лише, що та була імені одного з радянських генералів, розстріляних Сталіним у 1930-х роках. Саме так працювала її «репресована» пам'ять. Для інших вони були героями, колишніми «ворогами народу», нещодавно реабілітованими радянською владою. Яку, до речі, інакше

як «бандою», наша бабуся не називала. «Бог їм суддя, а стіни — свідки», — була її улюблена приказка на адресу уряду.

Дядько став перераховувати репресованих радянських воєначальників, іменами яких на той час називали нові вулиці міста. Уборевич, Якір, Тухачевський. Виявилось, що це була вулиця Блюхера, де ми й отримали нову квартиру. Пройшовши її всю, дядько суто випадково таки знайшов нас. Мій батько, вийшовши на балкон, помітив «незнайомця» внизу, напрочуд схожого на його рідного брата. Так і зустрілися.

Сьогодні в Україні триває процес декомунізації, і імена репресованих червоних командирів викреслюються з міської топоніміки та заодно народної пам'яті. Історія зробила черговий оберт, і вже імена нових жертв того ж радянського режиму красуються у назвах вулиць Харкова. Письменник Микола Хвильовий, поет Василь Стус, драматург Лесь Курбас. Загалом у Харкові налічується близько 530 топонімів, які потребують перейменування через повномасштабне вторгнення Росії в Україну. Вулицю російського поета Сергія Єсеніна пропонують перейменувати на честь українського поета Василя Мисика, вулицю Лермонтівську — на честь українського поета та прозаїка Майка Йогансена, вулицю Пушкінську — на честь філософа та письменника Григорія Сковороди.

Цікаво, чи пам'ятала їх усіх моя бідна бабуся?

Квитанція для України

...Радянську владу в СРСР називали в народі Софія Власівна. Цікаво, а як би назвали американську?

Пропоную, як у Ніколая Олейнікова. Чому так? Зараз поясню.

Книжку про цього російського поета 1920-х років, приятеля Даниїла Хармса, написав один відомий московський літературознавець, якого нещодавно запросили до американського університету читати лекції з літератури. Натомість українського літературознавця, хай хоч як він хотів, не запросили. У Ніколая Олейнікова, який використовував у своїх віршах мову радянських кліше, є «відповідні» рядки: «Я влюблен в Генриетту Давыдовну, / А она в меня, кажется, нет — / Ею Шварцу квитанция выдана, / Мне квитанции, кажется, нет». Можливо, асоціація трохи складна, але тепер американську владу, яка видала «квитанцію» російському колезі, я називаю для себе Генрієтою Давидівною.

Жарт, звичайно, але в кожному жарті, як знати, є частка правди. Наприклад, чому б дійсно американським університетам не виявити солідарність з усім світом, і відмовити («наклавши санкції»?) російським ученим у викладанні у своїх навчальних закладах? Висловивши таким чином своє ставлення до повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Адаже не запрошують російських спортсменів на якісь міжнародні змагання, а якщо й запрошують, то українські демонстративно відмовляються від поєдинку з ними.

З іншого боку, література — не спорт. До того ж, згаданий московський учений проти режиму Путіна, і поїхав з Росії на знак протесту, а поета, про якого він написав книжку, радянська влада розстріляла у 1937 році. Тож усе начебто правильно. Тільки той самий режим, який, крім усього іншого, не в останню чергу

тримається на «всесвітній славі» російської літератури, залишається таким чином у вираші. Виходить, що лекції з російської літератури в американських університетах, як і раніше, читають, натомість українській — як у вірші Олейнікова — «квитанції нет».

Цікаво, чи знає взагалі тамтешня Генрієта Давидівна про Україну?

Шість вибухів на світанку

Харків живе за розкладом. Іноді навіть будильника не треба — рівно о шостій ранку місто здригається від вибухів, прислухається до сирен і встає на роботу, чортихаючись і рахуючи «хлопки» за вікном. «Шість кульок, як у Сараєво», — перефразовує хтось Швейка, всі похмуро посміхаються і виходять надвір, де щосили виє сирена.

Насправді ті, хто залишився у місті, так само ходять на роботу, яку ніхто не відміняв. Потік гуманітарної допомоги в Харкові давно вичерпався, всі запаси закінчилися, і настав час заробляти хто чим може. Ранкові обстріли при цьому не перешкода — люди звично тягнуться на зупинку та чекають на свій тролейбус. Проїзд у міському транспорті безкоштовний, навіть у метро, де подекуди на станціях, переобладнаних під шкільні класи, навчають дітей. «Обережно, двері зачиняються. Наступна зупинка — світле майбутнє». Але ніхто не сумує — всі вже втомилися скиглити, і звично дратуються лише через інтервали між прибуттям поїздів, які збільшуються через відключення світла під час чергової ракетної атаки.

Потяги на міському вокзалі у цей час також затримуються. Стоїть на пероні швидкісний поїзд до Києва — сьогодні, незважаючи на його швидкість, громадяни, які поспішають до столиці, запізняться на годину. Головне — не «встигнути» до тамтешнього прильоту, тоді затримається ще й прибуття. Так і живуть сьогодні в Україні — від атаки до атаки, від прильоту до прильоту. У проміжку між життям та смертю, про яку вже мало хто думає. Не до неї, треба встигнути на роботу.

Колись у київського поета Леоніда Кисельова, який помер у двадцять два роки від раку крові, були рядки про різницю величин, важливих для життя. «Я любил когда-то большие числа: / Миллионы, квадриллионы, / Знал, что такое миллиард / В европейском значении этого слова», — писав він у 1964 році. А наприкінці додавав: «А потом полюбил я простые числа: / Сколько нужно котлет к обеду, / Сколько купить билетов в кино». Саме до таких «приватних» масштабів стискається світ під час війни.

До речі, кіно у Харкові подекуди теж показують. І концерти бувають регулярно. І вірші читають у підвалі Літературного музею, і виставки — також у підвалі, але наразі муніципальної галереї — часто влаштовують. Усе у нас, як бачите, за розкладом. Навіть смерть, якщо судити з вибухів, які знову лунають за вікном.

Війна світів

Сьогодні Україна активно виступає проти спорідненості з Росією, у союзі з якою вона була донеда-

на. Раз у раз спалахують скандали у зв'язку з подібною ідентифікацією того чи іншого письменника чи артиста. Бій триває на всіх ділянках ідеологічного фронту.

Наприклад, скандал з українською співачкою Тіною Кароль та її піснею «One nation under love», в англомовній версії якої (яка відрізняється від оригіналу) звучать рядки «ми не вороги», «ми не такі вже різні». До речі, пісню висунуто на «Греммі» у номінації «Краща пісня для соціальних змін».

Або, наприклад, випадок із відомим українським (російськомовним) письменником Андрієм Курковим. Нещодавно його молоді колеги відмовилися виступати на американському ПЕН'і через присутність на ньому російських авторів, і зокрема, Марії Гессен. Справа була скандальна, ПЕН, який обіцяв на початку задовольнити вимоги українських письменників і не стримав її обіцянки, навіть скасував свій захід. І ось сьогодні Андрій Курков обговорює українсько-російську війну із тією ж Марією Гессен.

Як бачимо, росіяни — навіть «хороші росіяни», як називають тих, хто виступає проти режиму Путіна — не потрібні, не цікаві для України. Україна хоче йти в майбутнє без «старшого брата», яким завжди вважалася Росія, і жити не в спільній «колисці народів», а у своєму особистому житті. До речі, бажання взаємне. Тобто, на словах Росія хоче дружити з Україною, а насправді... Ще взимку цього року стало відомо, що росіяни на тимчасово окупованих територіях викидають українські книги із фондів міських та шкільних бібліотек, спалюючи їх у кочегарках. Так, наприклад, у Маріуполі окупанти знищили понад 180 тис.

книг та чотири бібліотеки (при цьому до повномасштабного вторгнення бібліотечний фонд міста налічував 380 тис. книг). У вцілілі бібліотеки загарбники звозять літературу з Росії. Немов за старих колоніальних часів насильно насаджуючи свою культуру черговому поневоленому народу.

Це вже не бій двох зовсім не братніх народів, як доводить не філологічна експертиза, а сьогоднішня вторгнення Росії. Це війна двох світів, двох ідеологій, двох способів життя. І не дарма український головнокомандувач Валерій Залужний, вітаючи всіх учнів України з початком навчального року, наголосив, що знання та культура — це стовпи, на яких тримається фронт та створюється майбутнє країни.

Квартирка в минуле

Нові часи завжди народжують нові професії. Цікаво, а які з них з'являться після війни? Американський військовий експерт Шон Макфейт у своїй книзі «Нові правила війни» вважає, що в майбутньому переможуть нетрадиційні, кустарні стратегії. Наче банка з консервованими огірками, якою українська бабуся збила на городі ворожий дрон?

Історія пам'ятає здебільшого мирні професії майбутнього. У 1920-х роках, коли в Харкові, тодішній столиці Радянської України, зводилася перша в республіці конструктивістська будівля — грандіозний Держпром (Будинок державної промисловости) — з'явилася професія «козлоноша». Це був робітник, який доставляв на верхні поверхи у спеціальних «козлах» за спиною цеглу та бетонний розчин. До речі,

в ті роки в СРСР було лише два підйомні крани, і один із них був відданий саме на будівництво харківського Держпрому, першого радянського хмарочосу.

Приблизно у той самий час у Харкові активувалася злочинська професія «кватирників» — дітей, які залазили в хату через квартиру, відчиняючи двері зсередини дорослим злочинцям. До речі, в дитинстві, не з власної волі, я відчув специфіку цієї «професії» на собі. Подруга моєї бабусі, що загубила ключі, попросила її, щоб та «позичила» онука — залізи в хату через квартиру і відчинити двері зсередини.

Не пригадую, як я заліз у чужий дім, багато обставлений, тихий і прохолодний у той мирний час далекого спекотного літа. Вражений, я обійшов усі кімнати і, нарешті, завмер перед шафою з книжками. «Відчиняй вже, нарешті!» — гукали мені зовні, але я не озивався. Я не міг ступити ні кроку, розглядаючи корінці старих книжок. Багато з яких були мені знайомі: «Іліяда», «Одіссея», «80 тисяч льє під водою» Жуль Верна. Але решта... «Тепер про це можна розповісти» називалася одна з книжок, що згодом виявилася історією створення атомної бомби. Тоді це здавалося романтичною таємницею, як «Загублений світ» Конан Дойла чи «Вершник без голови» Майн Ріда.

Пам'ятаю, як я нарешті оговтався, і відчинив двері розлюченим бабусям. Хоча мене не дуже сварили, адже я все-таки допоміг їм потрапити до хати. Вже сьогодні, коли я розповідаю цю історію їхньому онукові, який на той час був на роботі, і від якого все приховували, він здивовано чуває в потилиці: «Дивно, а я про це не знав...» Ну що ж, думаю, тепер про це можна розповісти.

Коли наші танки в'їдуть до Москви

В українських інтелектуальних колах не згасає дискусія з приводу неприйняття «хороших руских», як називають росіян, які виступають проти війни та режиму Путіна. Як правило, всі вони — поети, письменники, режисери — виїхали з Росії до Європи та Америки, де можна і виступати безкарно, і водночас ініціювати такі дискусії.

Зокрема, українські інтелектуали засуджують українського (російськомовного) письменника Андрія Куркова за те, що провів дискусію про війну з російською емігранткою Марією Гессен. Зрадивши таким чином «українські інтереси», виходячи з яких, росіяни, які допускають у цій війні геноцид серед цивільного населення та руйнування мирних міст, мають бути повністю знищені, а Росія має зникнути з мапи світу як держава.

Насправді ця проблема — і в літературі, і в політиці — має давню історію. За символічну (і фізичну) поразку Росії виступали давно і продовжують виступати нині. «Когда наши танки въедут в Москву, / Я повешу многих», — співав у 1980-х Захар Май, лідер харківського рок-гурту «Буду як тато». Вже сьогодні у своїй книзі інтерв'ю «Тривожні розмови про перемогу» українська тележурналістка Олена Солодовнікова цитує экс-президента Польщі Леха Валенсу, який за чотири дні до початку агресії заявив, що у разі нового військового нападу Російської Федерації на Україну потрібно негайно відповісти Путіну, атакувавши Москву. « — Я гравець, який завжди ви-

ходить вперед — на противника, — зазначив Валенса. — Коли він скаже, що хоче атакувати Київ, я нападну на Москву. Потрібно зробити все, щоб Москву атакували. Я говорю не про людей, а про палаци, Кремль. Як можна дозволити собі руйнацію столиці України? І тому я б боровся по-іншому і вже знищив би Кремль».

На жаль, українські інтелектуали, які не мають досвіду життя в Європі, не розуміють, що так само як Голокост, тема фізичного знищення будь-якого, навіть найагресивнішого народу, ніколи не буде популярною та дозволеною для тамтешньої широкої дискусії. З такими поглядами залишається лише варитися у казані власної історії, не виходячи на спільну європейську кухню.

Таким чином, боротьба з інфернальним Злом, укладеним у самій Росії, в її історії, політиці та соціальному житті, ще довго залишатиметься справою лише «неправильних» українців.

Життя на милицях

Так уже вийшло, що містом я тепер пересуваюсь на милицях. «Боже мій, що з вами трапилося?» — вигукнула при зустрічі знайома. «Лише те, що трапляється на війні, — відповів я. — І необов'язково лише з вояками». Не казатиму, на якій службі це сталося, краще розповім про свої «літературні» відчуття після отриманої травми.

Признатися, з відповідних моменту аналогій на думку спадає лише одноногий капітан Джон Сільвер з «Острова скарбів» Стівенсона. А також той самий,

уже згадуваний раніше, бравий солдат Швейк із роману Ярослава Гашека. До того ж, Швейка, якщо пригадуєте, возили в інвалідному візку, і при цьому він вигукував патріотичні гасла часів Першої світової війни: «На Белград! На Белград! Хоча, в моєму випадку, можна буде кричати хіба що «На Белгород!» — це російське місто неподалік Харкова, звідки щодня запускають російські ракети. Прилетіли вони і того дня, коли я перебував у шпиталі. Слава Богу, лишився живий.

Інша аналогія — більш відповідна, оскільки стосується моєї робочої сфери діяльності як літературного критика. Відомий російський літературознавець Михайло Бахтін, який створив теорію карнавалу та сміхової культури, у 1930-х роках, через хворобу втратив ногу, і дехто з критиків вважав, що це його кармічне покарання за те, що він глузував у своїх працях над Достоевським. Тому, писали, і стрибав Бахтін тюремним подвір'ям, потрапивши до радянського концтабору, як горобець — на одній нозі.

У принципі, виходячи з таких аналогій, можна нафантазувати що завгодно. Тим більше мені, адже за свою літературну діяльність, я написав чимало критики, і не всім вона, звичайно ж, сподобалася. Тож на смертний вирок десь там, у небесній літературній канцелярії, я цілком заслужив. Жарт, звичайно, але що мені тепер після всіх цих травм і страждань, отриманих на службі — померти, чи що?

До речі, у сьогоднішньому Харкові, який щодня обстрілюється російськими ракетами, це зробити не складно.

Без паніки!

Нещодавно світло на вулицях увімкнули навіть у передмісті Харкова. У самому місті дали давно, і це сміливе рішення для воєнного часу, коли на світло летять не тільки метелики, але й ракети.

Насправді, як знати, ракетам світло не потрібне. Не потрібне воно й бойовим дронам, які наводять зовсім іншим технічним способом. Світло потрібне людям, які той час, доки триває війна, живуть у темряві. Для міста відсутність світла — це аварії на темних вулицях, для передмістя — вічна ніч, оскільки транспорту тут майже немає. До того ж, зірвано таблички з назвами населених пунктів, вулиць та номерами будинків — щоб при наступі дезорієнтувати ворога.

І все-таки, для людей важливе і світло, і його відсутність. У цьому полягає головна психологічна особливість війни — чи то деморалізувати, чи то піднести бойовий дух населення. На початку війни ловили диверсантів, які малювали флуоресцентною фарбою, що світиться в темряві, спеціальні знаки у вигляді хрестів на перехрестях вулиць. Навіщо? Казали, що нібито для коригування ракетного удару. Але ракети, як ми вже казали, наводяться в інший спосіб. Насправді це було потрібно для того, щоб посіяти паніку серед людей. Довести, що все під контролем противника. І це, повірте, працювало. Люди боялися вийти з дому, хрести горіли на дорогах, вулиці були без назв, як у відомій пісні ірландського гурту «U2».

Усе це було на початку війни, до того, як на вулицях нарешті з'явилося світло. Що змінилося? Закінчилась війна? Більше не летять російські ракети? Ні, все залишилось, як було — і регулярні обстріли,

і паніка у людей. Просто тепер це паніка вже з іншого приводу, адже ворог вигадує нові деморалізуючі прийоми. Він знає про це! Недарма за Сталіна під час Другої світової війни панікерів розстрілювали без суду та слідства.

І все-таки дещо сьогодні в Україні залишається незмінним. Люди так само щодня ховаються від обстрілів, прислухаючись до сирени повітряної тривоги. Її сигнал тривожно спалахує вночі на екрані телефону. Поруч із ліжком — обов'язкова «тривожна валізка» з необхідними речами у разі термінової евакуації. У голові — правило двох стін, при якому можна сховатися в хаті від вибуху. На серці — вічна тривога, а довкола — страх і морок військового кошмару, що не зникає навіть при світлі запалених ліхтарів.

Дорога Смерте

...Багато, дуже багато виїхало з України під час війни. Друзі, знайомі, навіть родичі. Виїхали з міста, зникли із життя, випали із загальної долі. Іноді здається, що всі вони померли, але ні — гукають здалеку, махають ручкою і навіть пишуть листи.

Ставлення до смерті останнім часом спростилося. Зрозуміло, що про всі жертви не повідомляють, але навіть ті, кого знав особисто, і кого не стало — їх все одно забагато, і вони зовсім по-іншому уособлюють смерть. Можливо, тому, що більшість із них ти не бачив мертвими, і в пам'яті вони залишилися живими?

І все-таки, ставлення до Смерти... Часом воно дивує. Невже серед твоїх знайомих воно завжди було

таким легким і навіть дружнім? Адже як їй писали раніше? Наприклад, так: «Дорога Смерте! Я купив нам з тобою диван та опублікувавсь в Англії». Ну, гаразд, у Швеції. А якщо намагалися її уникнути, то взагалі потрапляли в притчу. В одній з них лицар, тікаючи від Смерти, примчав у сусідній замок і сховався в ньому, але серед ночі раптом схопився, заявивши, що тут його легко знайти, і він їде до далекого міста. Після того, як він поїхав, у замок постукала Смерть, попросивши про ночівлю, і дізнавшись, що нещодавній гість втік до іншого міста, щиро здивувалася: «Адже саме там у нас призначено зустріч!»

Життя у залишених українських містах, тим не менш, продовжується. Проводяться книжкові фестивалі, у театрах ставлять вистави, видають нові книжки і навіть знімають кіно. Здається, навіть у мирний час не було такої активності. Хто всі ці люди, що знехтували смертю і відчайдушно імітують життя? Іноді вдається підслухати їхнє ім'я, коли знайомий поет, пояснюючи присутність захопленого натовпу молодих людей на його презентації, сумно посміхається: «Студенти-філологи».

Але іноді все ж таки здається, що це лицарі, які, залишившись у замку, не бояться зустріти Смерть, яка поспішає до них на зустріч. Втім, щоб зустріти її, сьогодні не треба їздити надто далеко — вона може бути тут, неподалік, як підказує досвід трагічних зустрічей з нею тих самих знайомих молодих людей... У кафе, в магазині, на пошті. Навіть на дивані.

Прямий на Львів

...Іноді буденність мішається з екзистенцією, і на це нема ради, як каже у такому випадку критика. Ситуація

знайома, коли ти на війні, а десть там продовжується мирне життя, в якому люди щосили намагаються втриматися на межі. Немов у збірці «На кордоні» Валі Гайстер. Звісно, втриматися нелегко, адже існує спокуса не коритися загальноприйнятим правилам, вийти за фронтир, сісти не в той потяг, або, як у цьому випадку, саме в той (щоправда, автобус) — і зникнути з радарів. Ось так ніби просто — змінити невблаганний, здавалося б, хід речей, коли все за правилами, якщо їх дотримуватися... А якщо раптом взяти й зробити крок у зворотному напрямку? Не прийти на зустріч, не з'явитися на екзамен, не повернутися в окопи... Невже до цього закликають у цій збірці — зупинись на кордоні війни, щастя, почуттів, застигни у передчутті танців у вогняному колі, відчуй себе дівчинкою і покажи оголені плечі?

Хай там як, але тут майже все про спокусу вижити — не заради миру чи війни, а насамперед заради самого себе, бо тільки людина важлива у будь-якій «екзистенційній» ситуації.

Тут зовсім поруч йде прямий на Львів,
Мені стискає горло, серце, груди,
Навколо мене місто, різні люди,
І я посеред тих чужих світів.

Прямий на Львів, де мир ще не настав,
Де досі неспокійно й невідомо,
Що трапиться,
Але там пахне домом,
Якого в мене вже давно нема.

І я один пульсуючий мотив,
І я очей відвести не бажаю.
Тут зовсім поруч йде прямий на Львів,
І він вже зовсім скоро від'їжджає.

Коли закінчиться війна?

Прогнозів з приводу закінчення війни в Україні, розв'язаної Росією, насправді не так багато. Головне, що всі вони невтішні. Ще важливіше, напевно, що в результаті їхньої трансляції — чи то офіційними ЗМІ, чи то в соціальних мережах, де численні експерти виступають зі своєю приватною думкою — ми навчилися відрізняти явні фантазії від реальних прогнозів.

У будь-якому разі, запевнення в тому, що повідомлення офіційних експертів, які звучали на самому початку війни, про те, що вона закінчиться за один-два тижні, були потрібні для припинення паніки, яка розпочалася в лютому 2022 року в Україні, нас уже не влаштовують. Так, вони мали заспокоїти населення, але від цього не легше. Адже краще гірка правда, ніж солодка брехня та обіцянки перемогти Росію найближчим часом. Цьому в Україні вже давно не вірять.

Які залишилися версії щодо терміну припинення війни? Коли вона скінчиться? Офіційно вважається, що лише у разі виведення російських військ з усіх окупованих українських територій, а також після повернення захопленого Донбасу та анексованого Криму. Неофіційні ж версії є такі. Чесно кажучи, їх лише дві, і обидві вони більш реальні, хоча одна з них є неприйнятною для України з точки зору збереження її державної цілісності.

Отже, за першою версією, війна в Україні закінчиться за 15 років — саме стільки українські неофіційні експерти відводять на життя російському ліде-

рові, який розв'язав війну. Прогноз базується на суто біологічному факторі, виходячи із віку президента Путіна та його гіпотетичної смерти через певний (згаданий) час. При цьому мілітаристські настрої, які панують в оточенні Путіна, чомусь не враховуються, адже не факт, що після його смерти, загарбницька політика щодо України не буде продовжена його наступником.

За другою версією, війна в Україні може закінчитися будь-коли, якщо лідери України та Росії домовляться. Саме такі думки, до речі, особливо часто звучать серед мешканців європейських країн, котрі втомилися від українських проблем. Тим більше, що вони сьогодні перекриваються ізраїльськими проблемами — війна в цьому регіоні надійно відвернула увагу від України, і в цьому багато хто схильний також бачити російський слід. Щодо цього європейці недалекоглядні. Вони бачать ізраїльського солдата, який, повертаючись з війни, може заснути в автобусі на плечі незнайомої людини, і та всю дорогу навіть не ворухнеться, розуміючи — вояк втомився. Відмінність української армії від ізраїльської, та й будь-якої іншої, європейської, важко не помітити, адже не зброя, отримана з Європи (та Америки), а підтримка у своєму власному, українському суспільстві гарантує перемогу у війні. Оскільки військовий фронт і цивільний тил мають бути єдиними у своєму бажанні дати відсіч ворогові.

Про що ж мають домовитися Росія з Україною, щоб завершити війну? Віддати окуповані українські території агресору? На це, до речі, сподіваються у Кремлі, розраховуючи, що український народ погодиться

на закінчення війни за будь-яку ціну — аби лише припинився щоденний обстріл їхніх мирних міст. Для цього, зауважимо, й обстрілюють — щоби підштовхнути українське населення до протестів. Але цього не станеться через те, що всі вже в Україні зрозуміли, що Росія ніколи не зупиниться на досягнутому, і що вона пляномірно намагатиметься досягти своєї мети — остаточного підкорення України, знищення українського народу як нації та включення всіх українських територій до складу російської імперії. Таке знання, повірте, протверджує навіть найзапекліших «експертів» в Україні.

Щодо прогнозів та побажань «як би було краще» неофіційні експерти часом заходять зовсім далеко. Наприклад, у 1990-ті, звідки вийшли майже всі лідери України та Росії останнього часу. І тут грає роль соціальне походження того чи іншого лідера. Наприклад, які були версії щодо можливої «дружби народів» уже у наш час? По суті, це спадщина радянських відносин у суспільстві. Чому, наприклад, дружили Путін із Януковичем, экс-президентом України, який втік у результаті Майдану до Росії? Путін — це від початку представник секретних служб та правоохоронних органів, а Янукович — колишній представник кримінального світу, який неодноразово сидів у в'язниці. Їхні умовні відносини «конвоїр — в'язень» цілком відповідали радянській моделі, за якою Росія завжди уявляла себе «старшим братом» для України та інших «малих народів». Ось чому існує думка, що якби Янукович залишився при владі, то жодної війни з Росією не було — все, необхідне Путіну, було б віддано і так, без військових дій. Швидше за все, Україна

б навіть не помітила, що якісь землі та ресурси продані, відійшли під владу російських олігархів або просто віддані як подарунок, як дача в Криму чи російська військова база в тому ж регіоні, як це було донедавна.

Очевидно, саме тому в Україні дедалі частіше звертаються до нещодавньої спадщини ранньої державности. Тобто все до тих самих дев'яностих років, коли країна стала незалежною, а Радянський Союз нарешті розвалився. Ейфорія в ті часи була настільки загальною, що про жодні борги, образи і помсти ніхто навіть не думав — настільки всі були раді набутій свободі і безкровному виходу з «тюрми народів» як історично називали і Росію, і СРСР. Тобто, належна ревізія та перегляд кадрів, що залишилися на керівних посадах в уряді та інших органах влади, не були проведені. Українці знову показали себе великодушним і мирним народом, готовим заново будувати своє майбутнє, не замислюючись над тим, хто його вожді, що жили минулим.

Дивно, але першими у такому випадку в Україні завжди реагували представники культури. Ідеологію завжди легше зрозуміти і виправити, ніж економіку, що занепала, як це було в 1990-і роки. Професійні спільки на кшталт письменників і журналістів на той час набули несподіваної влади серед населення, вони формували громадську думку і виступали за громадянські свободи задовго до всіх конституцій, прийнятих пізніше в Україні. Перший склад вищого законодавчого органу — Верховної Ради — 1991 року склався, переважно, із представників інтелігенції — поетів, письменників, журналістів, науковців. Звичайно,

це був патріотизм у чистому вигляді, не обтяжений знаннями про економіку та політичні тонкощі управління державою. Здавалося, достатньо того, що опублікували нарешті заборонених авторів, реабілітували черговий період літератури, забороненої в СРСР через національну спрямованість, і відкрили архіви спецслужб.

Втім, усе це тривало недовго. Пригадується, для допомоги у виставці «Українська Голгота» у харківському Літературному музеї, присвяченій Розстріляному Відродженню 1930-х років, із КДБ було приставлено полковника, готового віддати з архівів особисті речі та рукописи репресованих письменників. Ним було отримано 300 заявок на видачу матеріалів. Час минав, жодних ревізій у лавах спецслужб не відбувалося, нова влада виявилася надто доброю до колишніх катів українського народу. У результаті КДБ задовольнило лише 10 заявок із усіх затребуваних. Але виставка все одно відбулася — матеріали дали діти репресованих письменників, які емігрували до Європи та Америки, і які вперше за довгі роки приїхали до рідного Харкова.

То коли ж закінчиться російсько-українська війна? Таке питання, що стосується зіткнення між народами, з риторичного завжди перетворюється на технічне, що у всі часи вирішується конкретними представниками влади. І навіть коли вона прикривається гуманістичними гаслами, всі все одно знають правду. Наприклад, у Радянському Союзі існувало «народне» гасло про те, що «поки Брежнев живий, війни не буде». При цьому всі знали, що війни Брежневим вели-

ся по всьому світу, де встановлювалися режими, постачалася зброя, надсилалася армія та військові радники. Знали, оскільки система, крім норм і правил, судів і розстрілів, складалася також з живих людей, що працювали на систему і в системі, і тому інформація все одно виходила назовні. Те саме іноді спостерігаємо в сьогоднішній Україні, де є люди, які вважають, що якби Янукович залишився президентом України, то ніякої війни не було б (як, нагадаємо, за Брежнєва) — про все б домовилися мирним шляхом. Чому? Бо і Янукович, і його господарі в Кремлі — частини однієї радянської системи. Не колишньої, а тієї, яку нині відроджують у Росії. Встановлюючи цензуру, змушуючи емігрувати неугодних, нападаючи зі зброєю на сусідню державу — нібито заради захисту у ній російського населення, як пояснюють в Москві. Тобто все з тією ж метою «щоб не було війни».

Таким чином, будь-яка війна може закінчитися лише тоді, коли віра народу в її закінчення співпаде не зі смертю президента держави-агресора, а з припиненням брехні «в ім'я народу». Оскільки жодного народу за великим рахунком не існує без окремих людських життів, злитих воедино в ім'я правди. А вже правда вкладає силу в руки, що тримають зброю, з якою можна (і треба) завершити цю війну.

Червоний тролейбус

Колись давно у радянського барда Булата Окуджави була пісня «Синій тролейбус». «Когда мне невмочь пересилить беду / Когда подступает отчаянье /

Я в синій троллейбус сажусь на ходу / В последний, случайный». Сьогодні їздити в троллейбусі містом, яке щодня обстрілює батьківщина згаданого поета, не тільки небезпечно, а смертельно небезпечно. Навіть якщо хочеться, як у пісні, забути про горе й лихо і захити далеко-далеко. Наприклад, до «спального» району притихлого Харкова.

Саме у мирні квартали українських міст летять сьогодні ракети із Росії. Кажуть, їй не потрібні чужі території, їй треба щоб жителів там не залишилося. Насправді не залишається ні того, ні другого: сусіднє місто Вовчанськ, від якого до місця, де знаходиться автор сих рядків, якась година їзди, було повністю зруйноване. Трупі мешканців лежали просто на вулицях, прибирати їх було нікому. «Невже така ж доля чекає і на моє рідне місто?» Такі думки приходять в голову не тільки жителям Харкова — пам'ять про Бучу, Ірпінь і повністю зруйнований Бахмут озивається не пісенькою радянського барда, а клясичним попелом Кляаса, який ще довго стукатиме в наші серця.

Російський окупант залишає після себе випалену землю. Ніякі військові пісні, ніяка громадянська лірика не можуть усе це виправдати. Знищено будинки, зруйновано долі, загинули люди. Навіть водій харківського троллейбуса залишився без ноги внаслідок вибуху. Тільки уявіть — не сапер, не піхотинець на полі бою, а простий водій троллейбуса у мирному місті!

Коли я пишу ці рядки, лунає ще з десятків вибухів. Вони заглушають голос сусідки за стіною, яка веде онлайн-урок української мови у молодшому класі.

«Які листочки на деревах?» — перекрикує вона гуркіт і виття сирен. «Зелені!» — відповідають хором тремтячі від страху юні голоси. «Та хоч фіолетові! — у розпачі подумки кричу слідом за ними. — Аби не червоні, як багрянний від крові вчорашній тролейбус за вікном...»

Офіційні новини та народні чутки

...Іноді складається враження, що закордонні аналітики знають про Україну більше, ніж самі українці. І ми в Україні, а саме — у прифронтовому Харкові — часом віримо будь-кому: згаданим аналітикам, офіційній пресі, народним чуткам, але тільки не власним очам. І не дивно, що про деякі дії місцевої влади стає відомо лише тепер — хоч до цього були лише чутки. Наприклад, як начальник Головного управління розвідки за кілька тижнів до війни вирішив таємно озброїти мешканців Харкова.

З іншого боку, «тактичний» брехні російського лідера вже не дивуєшся: то він заявляє, що не захоплюватиме Харків, то згадує про це серед першочергових завдань. У будь-якому випадку, нескінченне бомбардування міста свідчить про одне: Харків хочуть знищити — чи захопивши його, чи розгромивши на відстані.

А як, запитате, у столиці України, тобто у Києві? Як, знову-таки, підказують західні аналітики, місто теж приречене. Сьогодні йдеться про спляновані росіянами удари по медичних установах Києва, підказують вони. Протиповітряна оборона столиці ви-

снажена. Наступної зими в Україні не буде ні електрики, ні тепла. Або Київ більше не має ракет, або самі системи ППО стали мішенями. Принаймні це катастрофа. Такі невтішні звістки приходять до нас із Європи.

А що кажуть в Україні? Тут звучать не «аналітичні», а реальні голоси. Популярні українські блогери з мільйонними аудиторіями пишуть, що все це або спляновано, або змова, або, якщо є гроші на війну, то мають бути й на мир, а країну обкрадає її ж влада.

Причому всі ці блогери здебільшого із заходу України — Івано-Франківськ, Луцьк, Львів. Чому саме звідти? Невже там більше свободи? Справа в тому, що в обхід усіх європейських аналітиків та української офіційної преси, на заході України існує думка, що Росії потрібен тільки Схід країни — Донбас, Харків та інші «обрусілі» області, а Захід вона чіпати не буде. І що він загалом може відійти під захист Польщі. При цьому забувають історію Другої світової війни, коли Німеччина із Радянським Союзом у 1939 році поділили між собою згадані території. Також сьогодні є думка, що вони можуть бути віддані Польщі за домовленістю з Росією. Це лише «народні» чутки, але осад у душі (і паніку серед людей) вони залишають.

А поки що за добу росіяни іноді випускають по Харкову та області до 42 керованих авіабомб. Після запуску така бомба долітає до міста за 4–6 хв. Тобто ніяка протиповітряна оборона не встигає відреагувати, і стається чергове горе — вбиті люди та зруйновані будинки (як правило, все відбувається вночі,

але вдень також). При цьому щоб влучити керованими авіабомбами в місто, росіяни піднімають літаки на критичну висоту 10–12 тисяч метрів. Тому бомби долітають до самого Харкова, а не падають у передмісті.

А тим часом харківська міська рада виділяє якусь краплину бюджету на потреби війська. І це при тому, що Росія прицільно б'є по дитячих лікарнях, закладах культури, енергосистемі, бізнес-центрам, щоб повністю знекровити інфраструктуру України, залишивши її без світла і тепла, а також без освіти та культури. Хоча життя, звичайно, бере своє, і незважаючи на те, що офлайн-навчання заборонено, а підземних шкіл не вистачає, дехто все-таки навчається на свій страх і ризик. Тому що яке онлайн-навчання може бути в першому клясі, де треба навчити дитину тримати ручку в руках? Ось чому приватна школа в Харкові, в якій таки вчилися, хоч це й офіційно заборонено, свого часу потрапила під обстріл. І добре, що це сталося в неділю — убило лише одну людину, а якби в понеділок? А якби у школі були діти? Страшно уявити.

Тому краще не уявляти, не вірити чуткам, пліткам та професійній брехні, а дошукуватися правди, хоч би якою гіркою вона була.

Я залишаюся

...Я з'їздив нарешті до Франції, де моя сім'я, втікши від війни в Україні, живе вже третій рік. У дружини там навіть з'вилися нові друзі... Але найстрашніше

не це, а те, що мені у Франції сподобалося. Іноді, як герою відомого фільму, хотілося закричати на все горло: «Я залишаюся! Я буду тут жити!»

Кричати у Франції не прийнято, навіть з розпачу, і я лише один раз дав волю почуттям, та й то на концерті місцевої рок-групи, де все одно ніхто не почув мої недолугі завивання: «Спи, мій зайчик, спи, мій стриж! Мать поїхала в Париж...» Син, який був поруч, досі не може пробачити мені такого дикунства — його підліткова замкнутість цілком відповідає місцевим правилам пристойності. Ходити струнко, казати лише «бонжур» і «мерсі».

Я французькою не говорю взагалі. Але вже другого дня по-свійськи спілкувався із заступником мера, розбираючи з ним після бурі завали дерев і намагаючись з'ясувати, де тут туалет. Два брати-іспанці, що мешкали по сусідству, щоразу радісно махали мені руками, коли я виходив з дому, не знаючи, куди податися у цьому вільному світі, де не звучить сирена, не гримить канонада, як у моєму рідному Харкові, і смерть звично не чекає за рогом.

Залишитися мені ніхто не пропонував. Я, звичайно, намагався затесатися, як радянський дисидент, у натовпі, загубитися на вокзалі, як турист, і навіть потрапити до в'язниці, незаконно годуючи качок у ставку. Але щоразу знаходив спільну мову — з поліцейськими, безхатками та іншими святими залізниць, які раз у раз вказували мені дорогу і підштовхували до виходу. Продаватися в рабство соціальним службам, які дають емігрантам житло й талони на прострочені продукти, я не хотів — безко-

штовний сир (нехай навіть пармезан) буває лише в мишоловці. Незабаром ці служби запитують, чому ти не вчиш мову і не шукаєш роботу, а яка робота може бути у поета? Правильно, тільки своєю, пташиною мовою.

Тому я залишаюся. Тільки не у Франції, якій до мене нема ніякого діла, а в Україні, куди я повернувся, щоб працювати, рахувати дні війни, і жити, намагаючись не померти. Адже мусить хтось — хоча б подумки — махати зранку братам-іспанцям, що залишилися з усім моїм колишнім сімейним щастям у далекій мирній країні.

Норвегія для норвежців?

Ідея національної обраности, яка була популярна на початку ХХ століття, згодом набула рис номенклятурного суспільства. Стосовно українських реалій це мало вигляд гасла «Україна для українців», висунутого батьком українського націоналізму Миколою Міхновським у 1902 році, яке згодом перекутили, застосувавши до особистих потреб.

Так, наприклад, на побутовому рівні всі блага за радянської влади було розподілено між лояльними до неї «будівничими комунізму». Звичайно, насамперед це були письменники, які впливали на маси, оспівуючи ленінізм у мистецтві. Хоча кастовість як прояв номенклятури існувала також в інших сферах життя. «Пиво лише членам профспілки», — значи-

лося на табличці в їдальні в романі «Золоте теля» Льфа та Петрова. І хіба лише в романі?

До чого тут Норвегія, спитаєте? Невже, як усе в літературі — до слова? Насправді, ось до чого.

Добрі наміри у вигляді стипендії для українців від тамтешньої Спілки письменників вкотре зіткнулися з українською реальністю. Хоч би й у вигляді наського ПЕНу, журі якого розподіляло стипендії. Звичайно, норвезькі судді теж там були, але чи багато вони знають українських авторів, окрім Тараса Шевченка? Хоча, в українському ПЕНі також не дуже обізнані у цій галузі. А навіщо? Досить вищезгаданих «членів профспілки», яким і були видані стипендії — цілком успішним українським авторам, які особливо не бідують. Можливо, варто було одразу вказати на табличці, що вся ця затія — тільки для членів ПЕН'у? Чи для осіб, лояльних до теперішньої літературної влади?

У будь-якому разі, ці нотатки, звичайно ж, не про націоналізм і номенклятуру, а про те, як життя виявляється важливішим за будь-яку літературу. У літературі у нас тільки війна, а в житті, крім неї, залишається ще щось. Наприклад, письменницькі будні, звідки, наче небажаний нині Купрін, шле вам свій привіт харківський автор, обділений норвезькою стипендією.

«Все сьогодні не клеїться. Гонорар у газеті зменшили, кішка дується, не знати, чого. Лікар заборонив пити кальвадос і велів лежати.

Все не клеїться.

Але чого кішка образилася?»

Конвой втомився

Після Другої світової війни влада США на чолі з державним секретарем Джорджем Маршаллом висунула за мету відбудувати Західну Європу як форпост у боротьбі з комунізмом. Це масштабне починання на довгі роки заклало основи міжнародного устрою на Заході, а також сприяло перемозі вільного світу в Холодній війні. Крім того, країни, які перемогли у Другій світовій — ця «четвірка поліцейських», як мовляв президент Франклін Д. Рузвельт — могли контролювати свої частини земної кулі.

Звичайно, сьогоднішня західна опіка України — це вже миротворчий «конвой», подібний до того, що охороняв мирні кораблі з гуманітарною допомогою за часів Другої світової. «Конвой», який всіляко підтримує Україну в її війні проти російського агресора. І все ж таки думка про те, що «конвой втомився» в Україні існує. Про це не говорять відкрито, однак, це складно не помітити, хоч би й виходячи із заяв лідерів західних країн. Згадаймо висловлювання Папи Римського про те, що «найсильніший той, хто має відвагу білого прапора», позицію Трампа щодо України («Україна як така вже не існує») або слова президента Чехії про те, що війна не закінчиться без віддачі територій України.

Безумовно, не всі у світі такої самої думки про Україну. Згадаймо, що передвиборні ставки Трампа після вищезгаданих слів різко пішли вниз. А що про це думають у самій Україні? Серед людей ходить думка, що Захід просто «зраджує», «зливає» Україну, пропо-

нуючи їй мир із Росією, за якого вона позбувається захоплених окупантом територій. «Якщо ви помітили, США та Європа перестали постачати нам зброю у колишніх обсягах. Натомість умовляють нас відмовитися від територій. Це одразу плян був такий, так? Це така допомога?» — ось такий рефрен думок у соціальних мережах сьогоденної України. Адже соціальні мережі — це відсутність фільтрів. Люди в соціальних мережах — як і на кухнях, у чергах чи в метро — кажуть про те, що бачать, і про що не хоче казати офіційна влада. Не хоче, боячись втратити західну допомогу. При цьому беруть усе, що дають, а дають чимало.

Напевно, через подібну симуляцію «мирної» дійсності, яка замінює воєнну реальність, довіра людей до влади, як завжди, невелика. Навіть якщо згадати підтримку владою краси і комфорту в прифронтовому Харкові, який регулярно обстрілює російська армія. Виходить, що тільки це хвилює мешканців міста? Підтримка зони комфорту, а не війна? Чи не повинна при цьому складатися думка про Харків як місто, яке чекає на прихід росіян, підтримуючи свою красу? Оскільки його мешканцям насправді потрібен не комфорт, а порятунок життя — протиповітряна оборона, бомбосховища та інші елементи воєнного, а не «мирного» часу. «Продовження політики міськради викаблучуватись перед світом і наглухо заплющувати очі на справді нагальні проблеми», — саме так відгукуються харків'яни в соціальних мережах на всі спроби влади прикрасити реальність. Чи владі видніше, як «краще і веселіше», немов у гаслі часів Сталіна, стало жити народу?

До речі, саме в цьому й полягає здатність вільної преси критикувати те, що відбувається в епоху дедалі більшого цинізму, насильства та ідеологічної пасивності. В епоху, коли вільні слова — незалежно від будь-якого «конвою» — єдині, що залишаються непереможеними. Гірше, що більшість людей в Україні поступово звикають до такого страшного, «невільного» становища. І тут різниця між «європейським» та «українським» життям іноді просто вражає. «Pas de sousis» («Нічого страшного») — так кажуть у Франції українській біженці, коли вона відмовляється від тієї чи іншої (непотрібної їй) допомоги. Від прострочених товарів чи невідповідної роботи, запропонованої соціальними службами. І так само — «Нічого страшного» — називається виставка українських художників у Києві — найкраща ілюстрація всьому, нами сказаному. Але вона — про кардинально інші речі. Ця виставка — про світ, у якому ми в Україні стикаємося з страшнішими викликами — війною, хворобами, бідністю. Художники відкривають глядачеві вікно в український світ, де війна вже стала «ною нормальністю», де надія повністю зникає, і залишається лише страх. Страх безвиході, краху, смерті.

З іншого боку, назва «Нічого страшного» апелює до безмежної сили людського духу, здатного, незважаючи на складнощі, трансформувати світ на краще та відкрити нові горизонти. Невже тільки західний «конвой» зможе супроводити «ампутовану» Україну в таке «світле майбутнє», в яке її вже колись вів радянський режим, а тепер штовхає Росія?

Кінець світу скасовується

...Так уже вийшло, що про «кінець світу» в історії наших стосунків із реальністю було давно відомо — Апокаліпсис чекали протягом усього ХХ століття — натомість Різдво з'явилося в Україні зовсім недавно.

За радянських часів зимові свята завжди асоціювалися виключно з Новим роком, святкування якого (як і новорічна ялинка) то заборонялося за Сталіна, то знову дозволялося. Тобто «реабілітувалося» — немов жертви репресій. Адже у СРСР все було політизоване — від смерти до народження. Тож який був цей день для радянського народу?

«Голубий вогник» по телевізору, шампанське з олів'є, привітання вождя. Наступний день був вихідний, потім ще тиждень канікул для дітей, а для дорослих зимові свята закінчувалися. Тому їх усіляко розтягували, наче задоволення після першого ковтка, спочатку проводжаючи старий рік, далі зустрічаючи новий... Адже коли ще доведеться! До речі, нічну програму «Мелодії та ритми зарубіжної естради», в якій можна було побачити західних зірок, показували також раз на рік. І цього моменту вся країна чекала з не меншим захватом, ніж промову Брежнєва, бо після неї нарешті починалася новорічна гуляня.

Сьогодні, коли в Україні нарешті відроджуються європейські традиції, офіційно дозволено святкувати всі християнські свята — ейфорія всенародних канікул захоплює майже весь січень. І давні язич-

ницькі свята цього місяця радісно поєднуються з християнськими. Чого у недалекому радянському минулому, звичайно ж, не було.

Втім, у родині автора сих рядків «радянське» ніколи не асоціювалося із «сімейним». Адже майже кожен побував за ґратами як політв'язень. Дід-художник, який очолював українське підпілля, у 1940-х святкував Різдво у тюремній камері, розповідаючи каторжанам про мистецтво Відродження. Його син, батько автора сих рядків, уже у 1960-х примудрився пронести у в'язницю до молодшого брата фляжку зі спиртом, щоб той міг відсвяткувати в камері Різдво зі своїми друзями. Та й у самій радянській «тюрмі народів» Різдво святкували таємно, і в цьому була символічна цінність цього свята: так його краще розуміли і цінували.

Вже у 1980-х брат-художник у Харкові щоразу вирізав ґравюру до Різдва, друкував її кустарним способом, продаваючи естамп ложкою, щоби добре взялася фарба, і роздавав друзям та знайомим. Таке підпільне існування небагатьох свідомих українців у мільйонному місті, русифікованому владою, нагадувало життя на безлюдному острові. Щоби вижити, слід було зберігати традиції. Йй-богу, чимось усе це нагадувало життя перших християн за часів Римської імперії. Обов'язкові дванадцять страв на столі, міліцейські патрулі біля церкви, щоб люди не ходили на службу Божу, не відстоювали Всенощну на Різдво. І лише напередодні Незалежності, здобутої Україною 1991 року, ситуація потроху почала змінюватися.

Наприклад, студентські святкування Різдва у Харкові кінця 1980-х. З найбільш сміливих і рішучих представників патріотичної молоді створювався бродячий народний театр, що імітував традиційний фольклорний вертеп, у якому, відповідно, Ірод, Чорт, Смерть та волхви представляли на вулицях міста біблійну історію. Та хіба лише у Харкові? Утім, всюди в Україні у той час не обходилося без арештів юних артистів — їх хапала міліція, кидала до камери, потім відпускала, але до закладу, де вони навчалися, вже надходив відповідний наказ про відрахування. Такий самий наказ прийшов і на роботу брата, який друкував гравюри до Різдва, а заодно брав участь в акції протесту в центрі Харкова біля пам'ятника Шевченку — проти утисків української мови. Пам'ятаю, батько прийшов розбиратися до його начальника, а той лише руками розвів, показавши листа з КДБ: «Валерія Бондаря з роботи звільнити».

Але надія на свободу не вмирала. У ті часи радянської «перебудови», тобто наприкінці 1980-х, вона вже витала в повітрі, наче «різдвяний» комарик, про який запам'яталася інша історія. Одного разу ми ховалися від міліції в будинку на одній із центральних вулиць Харкова, де зберігався «різдвяний» інвентар. Віфлеємська зірка, вирізана з жерсті, саморобні костюми героїв, вертеп з очерету. Саме з очеретяного стебла, що нагадувало мініатюрну дудку, і вилетів серед лютої зими той самий комар. Немов провісник свободи, він прокинувся від тепла нашого дихання, яким ми зігрівалися, причаївшись у холодній хаті.

Як святкують Різдво у Харкові вже сьогодні під час російсько-української війни? До речі, воно тепер збігається з європейським, і дату його святкування офіційно призначено на 25 грудня. Зазвичай у Харкові ставили новорічну ялинку на головній площі міста — Майдані Свободи. Але під час війни все змінилося. Свято, звісно, не скасували, але ялинку тепер встановлюють на найближчій станції метро. Там, під землею, наче згадані перші християни в катакомбах, святкують харків'яни Новий рік та Різдво Христове. Усе це влаштовано, щоб уникнути новорічних «подарунків» — прильоту російських ракет, якими (особливо на свята) регулярно обстрілюють місто.

Ясна річ, що зимові свята, різдвяні страви, поминання душ померлих — усе це відгомін язичницької архаїки. Утім, це також свято на вшанування того, що Син Божий, втілившись, став людиною, щоб врятувати людство. «Христос народився!» — вітаються люди в Україні цього дня. «Славимо Його!» — лунає у відповідь на весь білий світ. «Кінець» якого вкотре скасовується з нагоди життєдайного Різдва.

Останнє Різдво

Пам'ятаю, як на Різдво я повернувся з армії. Мама скрикнула, відчинивши двері, і заплакала, встигнувши запитати, у відпустку я приїхав чи назовсім. А батько мовчав, він усе знав без жодних пояснень. Він завжди вірив у Бога, тому ніколи ні про що не питав.

Просто обійняв і поплескав по плечу з погонами, окинувши поглядом мій армійський вигляд, який так не в'язався із образом його сина-поета.

Батько мав рацію, адже я завжди був і залишався романтиком. І тому наступного дня, все в тій же військовій формі, я подався на інший край міста до свого старшого брата. Я їхав крізь вітер та сніг майже на всіх видах транспорту. Я проривався крізь натовп у переповнених автобусах та метро. Я тікав від військових патрулів, які в ті часи могли забрати в комендатуру через будь-яку дрібницю: нечищену бляху на ремені або криво підшитий комірець на гімнастерці. Тоді, вже у мирному житті, це здавалося неважливим, але для армійської служби загрожувало арештом.

Нарешті я доїхав до брата. Він так само охнув з несподіванки, нагадавши мені маму, і відсахнувся. Ніхто не очікував мого приїзду. У нашій репресованій родині всі звикли до того, що коли хтось із чоловіків виходив з хати, то повертався нескоро. І прощалися, як у пісні, не на день, не на рік, а на весь вік.

Проте я повернувся. Я стояв на кухні у брата у своїй безглуздій військовій формі, худий, коротко стрижений, і ніяково посміхався, не знаючи, що сказати. Брат захоплено розповідав про свої справи, нові книжки, які прочитав, і картини, які встиг намалювати. Так само, як батько, він не розпитував мене про армійську службу, боячись дізнатися про щось невідоротне. І знаючи, що навіть якщо я повернувся не назавсім, то головне — встигнути прожити цю мить, коли ми нарешті разом.

...Їх усіх давно вже немає на цьому світі, але кожне Різдво я згадую мить повернення, яку щоразу проживаю заново. Що я не встиг сказати батькові? Чому плакала мама? Про що ми не домовили з братом? І щоразу я намагаюся згадати все в найменших подробицях. Ось сніг, ось сльози на очах, ось картина на стіні... І Різдво, яке все одно настане, навіть якщо все це забудеться.

ЗМІСТ

Збори в сутінках	5
Dolce Vita, або Танці на крові.....	6
Українські кільця Саурана.....	8
Коли я повернусь	13
Хліба та видовищ.....	15
Блекаут по-українськи	16
Мішень	17
Квіти чи дрова?.....	19
Підземне життя України	20
Чи Бог чує повітряну тривогу?	24
Хіросіма наших душ	26
Чому українські письменники йдуть на війну	27
Не намагайся перекричати гармати	30
Дорогі мої європейці	32
Книги проти ракет	33
Страх над містом, або Прометей розкутий.....	39
Щоденник смерти	45
Любов і Батьківщина.....	46
Свідзінський, Мітасов і російська ракета	51
Як виграти війну	56
Пес Патрон і кіт Бучик.....	57
Розмова з таксистом	59
Називати речі своїми іменами	60
А серце ногу волочить.....	62
Вбивці ви дураки.....	63
Босх та зламані ребра	65
Може, це недобре?.....	66

Всі жують	68
Ніколи б не подав руки	69
Боюся померти без тебе	71
Поки ще живий	72
Вірші від болю	73
Мене любила Віра Іванова	75
Коли не стане Росії	76
За що воює Україна?	78
Лист до брата	79
Репресована пам'ять	81
Квитанція для України	82
Шість вибухів на світанку	84
Війна світів	85
Квартирка в минуле	87
Коли наші танки в'їдуть до Москви	89
Життя на милицях	90
Без паніки!	92
Дорога Смерте	93
Прямий на Львів	94
Коли закінчиться війна?	94
Червоний тролейбус	101
Офіційні новини та народні чутки	103
Я залишаюся	105
Норвегія для норвежців?	107
Конвой втомився	109
Кінець світу скасовується	112
Останнє Різдво	115

Літературно-художнє видання

СЕРІЯ «Бібліотека “Крещатика”»
Заснована у 2023 році

**Ігор
БОНДАР-ТЕРЕЩЕНКО**

РЕПОРТАЖ
**Документальна
повість**

Верстка Друкарський двір Олега Федорова
Формат 60x84 1/16. Наклад 100 прим. Зам. № 7486
Папір 80 офсет. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 7,5
Гарнітура «Cambria». Підписано до друку 12.11.2024 р.

Видавець Федоров О. М.,
«Друкарський двір Олега Федорова»
Адреса: а/я 24, Київ-205, 04205, Україна,
e-mail: relaks-oleg@ukr.net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 3668 від 14.01.2010 р.

Віддруковано в друкарні ТОВ «7БЦ»
Адреса: 07400, Київська обл., м. Бровари, б-р Незалежності, 2/148
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 5329 від 11.04.2017 р.

ІГОР БОНДАР-ТЕРЕЩЕНКО, відомий як ІБТ — український поет, драматург, літературознавець, арт-критик. Закінчив Харківський будівельний інститут та Літературний інститут ім. О. Горького. Кандидат філологічних наук. Засновник технологічного об'єднання «Жива Література», головний редактор журналів «Український засів» і «Гігієна», регіональний редактор журналу «Образотворче мистецтво».

**ДРУКАРСЬКИЙ ДВІР
ОЛГА ФЕДОРОВА**

9 786178 477486